

A Kállay-kormány délvidéki nemzetiségpolitikája

Az apró gesztusok politikája

Az új miniszterelnök, Kállay Miklós a képviselőházban 1942. március 19-én elmondott bemutatkozó beszédében – miután hitet tett elődje kül- és belpolitikájának folytatása mellett – egyik legfontosabb feladatának jelölte meg a visszacsatolt területek „teljes és harmonikus” bekapcsolását Magyarország nemzeti életében. Utalt arra is, hogy ennek során számolni kell „nem magyarajkú honfitársaink és népeink megerősödött öntudatával, a húszéves különállás következményeivel és a ma forrongó világnézeti, társadalmi és gazdasági erőtényezők jelentőségével”. A német nemzetiséget biztosította, hogy kormánya betartja a meglévő megállapodásokat, de, tette hozzá, „kérjük és elvárjuk, hogy éppen így tartsák be sok százéves együttélésünk íratlan szabályait...”. Nemzetiségpolitikája alapelveként a következőket hangsúlyozta: „Nemzetiségeink öntudatát elnyomni nem akarjuk, de a magyar állameszmébe való teljes beilleszkedésüket feltétlenül elvárjuk.” Ehhez hoztátette: „A nemzetiségi kérdés a maga primér megnyilatkozásaiban, mondhatnám, elsősorban közigazgatási és kulturális kérdés.”¹

Kállay lényegében semmi újat nem mondott nemzetiségpolitikai vonatkozásban. Ugyanakkor érdemes felfigyelnünk arra, hogy kiemelte a visszacsatolt területek – mint mondta – „teljes és harmonikus” beillesztésének szükségességét, s ennek érdekében hajlandó volt számolni a nemzetiségek „megerősödött öntudatával” és a „forrongó világnézeti, társadalmi és gazdasági erőtényezőkkkel”.

A „partizánvadász akció” hullámai ekkor már túlcsaptak az ország határain, s hamarosan világszerte felháborodást keltet-

tek. Bolla belgrádi magyar főkonzul 1942. február 9-én arról értesítette a külügyminisztériumot, hogy az események kapcsán szerb politikai körökben „rágalmakat terjesztenek”, s arról beszélnek, hogy Újvidéken a szerbek lakta Miletic utca egész lakosságát kiirtották, „a Dunán sorba állították őket, vagy a Duna jegére, s úgy lőtték le őket, stráfkocsin vitték a megfagyott zsidó nőket a Dunába”. Olyan hírek is keringenek, hogy az egészet a nyilasok csinálták, de erősebben tartja magát Belgrádban az a verzió, hogy „nem felelőtlen elemek, hanem a honvédség és csendőrség végezte volna a vérengzést”. Bolla kérte, hogy a felzaklatott belgrádi és bánáti politikai kedélyek lecsillapítása és a szállongó rémhírek megcáfolása érdekében a külügyminisztérium vizsgálja ki néhány tekintélyes bácskai szerb személyiség – köztük egy volt jugoszláv miniszter és egy főispán – kivégzésének ügyét.²

Május 8-án már a jugoszláv emigránskormány is hallatta hangját. Egy memorandumot hozott nyilvánosságra, amelyben százezerre becsülték az áldozatok számát. Másnap a *Daily Telegraph* a „Megkínzott és megölt gyermekek” című cikkben éles hangon ítélte el az újvidéki razziait.³ Május végén Fotić, a jugoszláv kormány washingtoni követe jegyzéket adott át az ügy kapcsán az Egyesült Államok kormányának, július elején pedig hasonló tartalmú jegyzéket juttattak el valamennyi szövetséges állam kormányához.⁴

1942 tavaszától tehát egyre több külpolitikai kellemetlenséget okozott a „partizánvadász razzia”, de Kállayt ekkor még nem elsősorban a külpolitikai, hanem az említett belpolitikai megfontolások késztették bizonyos lépések megtételére. A legsürgősebb feladatnak a szerbek „próbára tett idegeinek” lecsillapítása látszott.

Március elején – Kállay és Keresztes-Fischer biztatására – Milan L. Popović és Bogdan Đunderski országgyűlési képviselők a Sajkás-vidékre, Zsablyára és Csurogra látogattak. Itt a szerbeket főként arra biztatták, hogy várják ki békésen a háború végét, ne engedjék, hogy a „külföldi-bérenc propaganda”, a Londoni Rádió és Moszkva félrevezesse és „állandó lelki feszültségben” tartsa őket. Azt igyekeztek elhitetni velük, hogy az átélt szenvedéseket a kommunisták „hazugságainak” köszönhetik, s azzal biztatták őket, hogy ha megtalálják helyü-

ket „az új európai rendben”, a szerbek is megőrizhetik nyelvüket, szokásaikat, hitüket. Az elhangzott ígéret komolyságát bizonyítandó mind Zsablyán, mind pedig Csurogon felnyitatták a visszacsatolás óta lezárt pravoszláv templomok kapuit, misét tartottak, s megszólaltak az elnémított harangok is.⁵

Tavasszal Popović számos hasonló utazást tett a Bácska déli részén, s igyekezett meggyőzni a szerb lakosságot, hogy a kormánynak többé nincsenek „agresszív szándékai”, békében kíván velük együttélni, biztosítani fogja kultúrájuk, szokásaik, hitük szabad gyakorlását. Cserében a kormány „semmi mást nem vár a bácskai szerbektől, csak azt, hogy határozott és állandó bizonyítékát szolgáltatassák annak, hogy itt akarnak maradni, nem követnek el semmit az állami rend ellen, alkalmazkodnak a rendhez és az adott helyzethez . . .”⁶ – hangsúlyozta a képviselő minden alkalommal.

A „polgári hűségbe vetett megrendült bizalom” helyreállítását célozta a rendőrség országos főkapitány-helyettesének március végi bácskai körútja is. Sombor-Schweinitzer József a belügyminiszter számára készített feljegyzésében jelezte, hogy a szerbek hangulata még mindig „apatikus”, s ennek fő oka, hogy az újvidéki eseményekért felelős tisztek, az azóta tábornokká előléptetett Grassy és mások, jelenleg is a Bácskában vannak. Mivel ottlétük tápot ad annak a szóbeszédnek, hogy a januári események megismétlődhetnek, s olyan benyomást is kelt, mintha a kormány nem rendelkezne kellő erővel, hogy az „önhatalmúlag fellépő” katonákat megbüntesse, a főkapitány-helyettes javasolta áthelyezésüket. Felhívta a belügyminiszter figyelmét arra is, hogy a szerbek „kedélyét” tovább rontották a Sztapáron (Stapar) és Ószivácon (Stari Sivač) nemrég történt letartóztatások körüli visszaélések. Ezeket a letartóztatásokat ugyanis egy Barasits nevű szódagyáros és társai a hozzátartozók zsarolására használták fel. A csendőrség azonban Barasitsékát is letartóztatta, de a sztapári csendőr tiszthelyettes túszedéssel fenyegette meg az ottani szerbet, ha a zsarolók ellen vallanak. Barasitsék letartóztatása után megjelent Sztapáron a VKF defenzív osztályának egyik beosztottja is, Zemplén százados, s azt kutatta, ki vallott a szódagyáros ellen. Sombor azt is leírja, hogy súlyos visszaéléseket követtek el a szerbek magyar állampolgárságra vonatkozó

kérelmeinek elbírálásakor. A bonyodalmat véleménye szerint az okozta, hogy „az egész megyében túlságosan gyűlölködő a hangulat nemzetiségre való tekintet nélkül, a legtöbb ember személyes ügyét ellenségével vagy ellenfelével akként igyekszik elintézni, hogy titokban feljelentéseket tesz ellene, főleg a rendőrségnél, illetve a csendőrségnél és a katonai hatóságoknál. Ez a gyűlölködő szellem tömérdek alaptalan feljelentésre vezet és oly helyzetet teremt, hogy az ily természetű bejelentések a legnagyobb tartózkodást teszik szükségessé. Egyáltalán nem látszik tehát megnyugatósnak, hogy különösen a csendőrség véleménye döntő befolyással bír abban a tekintetben, hogy valaki elnyerheti-e a magyar állampolgárságot vagy sem...” A Bácska legégetőbb, sürgősen orvoslásra szoruló panaszaként jelezte, hogy a razziák után nem engedték eltemetni a halottakat, a hatóságok nem adták ki a halotti levelet, s ezért a rokonság a hagyatéki ügyeket sem tudja megnyugtatóan elintézni. Az elkövetett igazságtalanságok miatt – vonja le végül a következtetést Sombor-Schweinitzer József – az óbecsei, zsablyai és titeli járásban „alig van ember, aki a szerbek közül a magyar érdekek szolgálatába volna állítható”.⁷

Április 14-én Deák Leó, Bács-Bodrog vármegye főispánja magához hívatta a *Nova Pošta* tudósítóját és nyilatkozott a lapnak. Először is figyelmeztette a szerbeket, „maradjanak békében”, ennek fejében viszont megígérte: a magyar hatóságok, s személy szerint ő is mindent el fognak követni, hogy biztosítsák a szerb nemzetiség törvény szerint kijáró állampolgári egyenjogúságát. „Amíg ezen a poszton fogok állni – mondta –, határozottan fogok menni ezen az úton, s mindenkinek megadom azt, ami törvény szerint jár.”⁸

Néhány héttel később a lap már arról tudósított, hogy a bevonulás után internált családok helyzetében jelentős javulás tapasztalható: fokozatosan engedik ki őket a táborokból, több családot szerb és magyar birtokosoknál helyeztek el munkára. Az újság azt is hírül adta, hogy Buócz Béla szegedi rendőr főkapitány-helyettes és Miloš Rafajlović, a szabadkai olvasókör elnöke akciót indított a mintegy 3 ezer 5–12 éves „ellátatlan” gyermek, vagyis a razzia és az internálások következtében árván maradtak elhelyezése érdekében. A lap szerint május

elejére már 2 ezer gyermeket helyeztek el bácskai családoknál, s közülük 150-et magyar családok fogadtak be.⁹

1942 tavaszán a belügyminiszter rendeletére valóban megkezdődött a Délvidék elfoglalása után internált délszláv családok ügyének felülvizsgálata. Két csoportra osztották őket. Az első csoportba a Délvidékről származók és az optánsok tartoztak, akiket családotól engedtek ki munkára, s ha vizsgálat során különösebb „aggály” nem merült fel ellenük, szabadon bocsátották őket. A másik, létszámát tekintve nagyobb csoportba a dobrovoljácok tartoztak, akiket továbbra is idegen állampolgárként kezeltek, s még munkára is csak úgy mehettek ki az internáló táborból, hogy naponta visszatértek oda. Augustusban Keresztes-Fischer úgy rendelkezett, hogy azok a dobrovoljácok, akik megfelelően tudnak gondoskodni családjukról (elkobzott vagyonukat nem kaphatták vissza), s a „közrendre és közbiztonságra nem veszélyesek”, jelentkezési kötelezettség mellett szabadon bocsáthatók. Egy hónappal később azonban visszavonta ezt a rendeletet.¹⁰ A dobrovoljácok előtt egyetlen út maradt nyitva: aki kérte, s tegyük hozzá, ott befogadták, kivándorolhatott Horvátországba, illetve Szerbiába.

Az internáltak helyzetében beállt viszonylagos javulást a kormány nagy propagandával igyekezett kihasználni a bácskai szerbek megnyerésére. Egyes politikusok a nagyobb hatás kedvéért még a valós helyzet elferdítésétől sem riadtak vissza nyilatkozataikban. Milan L. Popović például egy Zomborban elmondott júliusi beszédében azt állította: „ma már egyetlen bácskai szerb sincs táborban”.¹¹ Mint láttuk, a dobrovoljácokat nem engedték szabadon.

A lojalitás fejében megígért gesztusok nem maradtak egészen hatástalanok a délvidéki szerbekre, elsősorban a módosabb rétegeire. Május végén jó módú zombori szerbek küldöttsége kereste fel Deák főispánt, s lojalitásuk bizonyításaként felajánlották, hogy belépnek a MÉP-be. Ennek fejében viszont azt kérték, hogy a főispán orvosolja a szerb kiskereskedők, kisiparosok, kocsmárosok, tisztviselők sérelmeit. Deák a szerb nyelvű lapnak ezzel kapcsolatban adott nyilatkozatában hangsúlyozta: örül, hogy éppen ő juttatja el a szerbek kérését magasabb helyekre, annál is inkább, mert a szerbek be-

lépése a MÉP-be „nemcsak a zombori, de a magyarországi egész szerbség számára rendkívül fontos”.¹²

A zombori példa hatását fokozandó, akcióba léptek a délvidéki képviselők is, akik emlékiratban kérték a kormányt, hogy javítsák a kiskereskedők, kisiparosok hitelfeltételeit, egyúttal akadályozzák meg az ottani magyar érdekeltségek idegen, elsősorban német kézre jutását.¹³

Balla Pál, a miniszterelnökség kisebbségi osztályának vezető munkatársa a debreceni nyári egyetemen összefoglalta a Kállay-kormány délvidéki nemzetiségpolitikai törekvését. Elmondta, hogy a szerbek körében „az idegen uralom káros nyomokat hagyott”, de megértő nemzetiségpolitikával, a gazdasági boldogulás lehetőségének biztosításával és jó közigazgatással közelebb lehet hozni őket a magyar állameszméhez. A kormányzat „ezt a kényes és nehéz kérdést sine ira et studio, a megértés, a türelmesség és a jogtisztelet szellemében vizsgálja és így is akarja azt a gyakorlatban kezelni”.¹⁴

Lényegesen keményebb hangon adta tudtául az újvidéki szerbeknek a kormány szándékát a város szélsőjobboldali beállítottságáról ismert főispánja, Fernbach Péter. Mint mondta: „A szerb kérdéssel kapcsolatban kijelentem, hogy sem a kormány, sem én, sem a magyarság sem most, sem a múltban nem volt a szerb nép ellensége.” De mint minden állampolgártól, tőlük is teljes állampolgári hűséget vár el a kormány, mert „aki erről megfeledkezik, tekintet nélkül arra, hogy milyen nyelven fordul istenhez, az ellen az államhatalom minden eszközével a legkíméletlenebbül fellépünk”.¹⁵

Az „apró gesztusok” politikája azonban kevésnek bizonyult a délvidéki helyzet konszolidálására, ezzel minden bizonnyal Kállay maga is tisztában volt. A fokozódó belső és külső nyomás miatt előbb vagy utóbb szembe kellett néznie a januári razzia tényeivel. A kérdés csak az volt, hogyan.

Az újvidéki bűnösök felelősségre vonása

Mint láttuk, az újvidéki és dél-bácskai razzia kapcsán közvetlenül az események után elrendelt vizsgálat, amelynek lefolytatásával Szombathelyi Feketehalmy-Czeydnert bízta meg,

igazolta a karhatalmi erők minden eljárását a „partizánvadász akcióban”. Ennek ellenére egyre több jel mutatott arra, hogy a razzjáról keringő hírek korántsem felnagyított történetek, vagy éppenséggel a „zsidó propaganda” híresztelése. Március közepére Keresztes-Fischer belügyminiszterhez már nemcsak a karhatalmi egységek rémtetteivel kapcsolatos detektívjelentések futottak be, hanem felkérésére Zombory István, az újvidéki rendőrkapitányság vezetője is terjedelmes anyagban számolt be a vérengzésről.¹⁶ Ekkor már nemcsak Bajcsy-Zsilinszky és a baloldali elemek, de az uralkodó osztályok angol orientációjú csoportja, s személyesen Bethlen István is nyomozást követelt.

Bajcsy-Zsilinszky, aki 1942. február 26-án kereste fel Bethlen Istvánt, a találkozóról ezt jegyezte fel naplójában: „Kedvesen fogadott. Elmondottuk, mit tettünk a délvidéki ügyben, s megbeszéltük, mi a teendő. Összehívja a 29 tagú felsőházi bizottságot, melynek az a szerepe, hogy a két ház között, vagy a felsőház és a kormány között felmerülő ellentéteket és vitákat elsimítsa. Egy négytagú szűkebb bizottságot küld ki ez a bizottság, s az tárgyal a miniszterelnökkel. Bethlen megígérte, hogy ezt a bizottságot összehívhatja, s magát kiküldeti e szűkebb bizottságba, s fontos színvallásra igyekszik készíteni a miniszterelnököt: ki, kinek, milyen felhatalmazást adott a szablyai és az újvidéki pogromok előtt, s azután mi történt, ki ellen a megtorlás kérdésében, vagy mi készül. Ha a válasz megfelelő lesz, nem hívja össze a külügyi bizottságot, egyébként igen, s engem is értesít, hogy mi is összehívjuk a külügyi bizottságot, s kérdőre vonjuk a kormányt. Megállapodtunk, hogy a) a miniszterelnök gyöngye, b) hogy eddig semmi sem történt a megtorlás irányában, c) hogy a politikai és büntetőjogi felelősség ügye teljesen tisztázatlan. Mindezt tisztázni kell és az elnézést nem engedhetjük meg.”¹⁷ Márciusban Bethlen Horthyt is tájékoztatta az eseményekről. A kormányzó ekkor ígéretet tett, hogy nyomozást fog elrendelni, s hasonló ígéretet tett az ügy kapcsán kihallgatáson megjelent Popovićnak is.¹⁸

1942 áprilisában Babós József hadbíró ezredes vezetésével a vezérkar főnöke speciális bizottságot hozott létre, s elrendelte a nyomozást.¹⁹ Júniusban Babós több száz oldalas jelentésben számolt be a nyomozás eredményéről, s egyértelműen bi-

zonyítást nyert, hogy Újvidéken valójában tömeges gyilkosság történt. A Babós-féle bizottság a sajkási tisztogatás körülményeit nem vizsgálta. A tények hatására Szombathelyi július 10-én elrendelte az ügyészi nyomozó eljárást, de Horthy augusztus 13-án a magas rangú katonatisztek ellen az eljárást beszüntette.²⁰ A csendőrtisztek ellen azonban tovább folyt a nyomozás. Feketehalmy-Czeydnert és Deák Lászlót nyugdíjba küldték, Grassy a keleti frontra ment.

A nyomozás elrendelése után Kállay érkezettnek látta az időt, hogy nyilvánosan is kifejtse kormánya álláspontját az eseményekkel kapcsolatban. Erre legalkalmasabbnak az országgyűlés képviselőházának 1942. július 15-i ülése kínálkozott. A miniszterelnök igyekezett úgy megrendezni a dolgot, hogy egyrészt valamennyi politikai pártot kielégítse, másrészt a hadsereg becsületén ne essék csorba. Arra kérte Popovícot, hogy mint a délvidéki szerbek képviselője, legyen „meggyőző, de ne legyen agresszív”, különösen a hadsereget illetően ne. Közvetlenül az ülés megkezdése előtt Kállay ismét felhívta Popovíc figyelmét: ő arra teszi a hangsúlyt, hogy a megtorlás a „felelőtlen elemek” akciójának következménye volt. Ezért Popovíc tovább tompította beszéde hangnemet.²¹ Abból indult ki, hogy a Délvidék különböző származású és szellemiségű lakosait – magasabb állami szempontból – szorosabban egymáshoz kell kapcsolni, ezt viszont csak a „különböző érdekek egyensúlya teheti lehetővé”. Utalt arra, hogy a nemzetiségi kérdés ma már nemcsak jogi és etikai, de szociális és gazdasági kérdés is, mert csak így lehet megteremteni az államba való beilleszkedésüket. Majd rátért napirenden kívüli felszólalásának tulajdonképpeni tárgyára, arra a „jogsértésnek minősíthető bánásmódra”, amely, mint mondta, „nemcsak gyászba borította lelki és érzelmi világunkat, hanem fizikailag és anyagiilag is kétségessé tette életfenntartásunkat”. A zsablyai razziát jogosnak minősítette, hiszen itt „rendzavarás” történt, s a tettesek elnyerték „méltó büntetésüket”. De ami ezután történt – folytatta –, „az már messze túllépte a jogos és szükséges megtorlás mérvét. Olyan véres események történtek, amelyeknek részletezésébe nem akarok érthető okokból bocsátkozni. Kötelességem azonban leszögezni, hogy ezen megrendítő és érthetetlen cselekmények során számos ártatlan ember és azok va-

gyona elpusztult. Azóta azoknak sem vagyunk, sem sírjuk.” A miniszterelnökkel történt megállapodásuknak megfelelően egy szóval sem említette a hadsereg, s általában a karhatalmi erők felelősségét, hanem „valamely közegről” beszélt. Kérte a miniszterelnöktől, hogy „ez a maga elvakultságában kitörő folyamat soha többé és soha sehol ilyen módszerekkel és ilyen negatív hatással ne ismétlődjék meg”. Végül bizakodását fejezte ki, hogy a kormány megkísérli a „szükséges lelki nyugalom” megteremtését.²²

Kállay válaszában igyekezett kiaknázni a Popović felszólalásában rejlő politikai lehetőségeket. Először is a kormányt ért vádak „legégetőbb és legélénkebb” cáfolatának nevezte Popović beszédét és a képviselők élénk helyeslése közepette hangsúlyozta: „Nem hiszem, hogy a jugoszláv parlamentben felállhatott volna egy magyar képviselő és olyan beszédet mondhatott volna, mint amilyent most Popović Milán képviselő úr mondott . . .” Rámutatott, hogy a képviselő azért látja helyesen a nemzetiségi kérdést, mivel, noha hű maradt szerb nemzetiségéhez, „már régen, a jugoszláv uralom alatt Belgrádban elnöke és vezetője volt az antibolsevista szövetségnek és így nagyon is látta, tudja és érzi, hogy ami itt történt, az nem a nálunk élő szerbekkel való összeütközés volt, hanem azok az erők játszottak abban jelentős szerepet, amelyek ellen ő annak idején már Jugoszláviában küzdött és vezető szerepet játszott”. A miniszterelnök, miután ily módon a felelősséget az ellenállási mozgalomra hárította, felolvasta a kormány raziával kapcsolatos állásfoglalását. Mint mondta, a kormány azért szánta rá magát erre a lépésre, hogy a kérdés ezzel nyugvópontra jusson. A tényekkel ellentétben azt emelte ki előljáróban, hogy a bevonuláskor nem történtek atrocitások, s mint mondta, „még utána is hosszú hónapokig csend és rend uralkodott”. De a kommunista propagandától felbujtott elemek – folytatta – nagyarányú szervezkedésbe kezdtek és „a magyar lakosság lemészárlásával fenyegetőztek”, szabotázs- és terrorakciókat hajtottak végre, amelyeket a Bánátból és Szerbiából az erős megtorlás elől menekülő kommunisták csak fokoztak. Így ez a vidék – a kormányzat elnéző magatartása miatt – a veszedelmes elemek gyülekező helyévé vált. Ez az aknamunka 1942 januárjában nyílt lázadásban tört ki, amely a tervek

szerint egy általános felkelés nyitányát jelentette volna. A Sajak-vidék megtisztítása után – folytatta a miniszterelnök – „sok gyanús és szélsőséges elem Újvidék felé húzódott” (!), s ezért a város polgári vezetése a város megtisztítását kérte. Két napig a tisztogatás rendben folyt, de 23-án a partizánok a belvárosba szorultak és „karhatalmi közegeinket kézigránátokkal, valamint fegyverekkel támadták meg”. Ez a karhatalom részéről, amely nagy hidegben teljesítette szolgálatát, erős megtorlást váltott ki és „szerencsétlenségükre” polgári személyek is „kíváncsiság által hajtván” az utcán tartózkodtak. E valótlan állításhoz – mintegy a hatást fokozva – még hozzátette: „A szerb lakosság között olyanok is voltak, akik valószínűleg a keményebb szerb bánásmódhoz szokva – lekicsinylőleg – úgy nyilatkoztak a honvédekről, hogy úgysem merik fegyverüket használni.” S bár Kállay is elismerte, hogy ártatlan áldozatok Újvidéken valóban voltak, de ez a lakosság „oktalan magatartásának és a karhatalmi erők felbőszítésének” eredménye volt. Vagyis ami történt – hangsúlyozta –, „azért nem a magyar hatóságok, sem pedig az itteni szerbség a felelősek, hanem ugyanazok, akik lángba borították a Balkánt”. Ezek után a miniszterelnök éles támadást intézett az emigráns jugoszláv kormány ellen, amiért „hallatlan rágalomhadjáratot” folytat Magyarország ellen. Az általuk a razziáról terjesztett adatokat „merész hazudozásnak” minősítette, amelyből egy árva szó sem igaz. Majd a bácskai szerbeket igyekezett megnyugtatni, hogy éppúgy, mint a múltban, a jövőben is Magyarország lesz „az ő legigazibb békés, emberi és népi jogait biztosító hazájuk”. Végül felolvasta a kormány által hivatalosan elismert, a bevonulás óta áldozatul esett szerbek számát – eszerint áprilistól összesen 2550-en haltak meg, ebből Újvidéken 292-en, Óbecsén 89-en, Titelen pedig 50-en –, és mivel „bizonyos jogsérelmek és túlkapások az irányítás és vezetés bizonyos mérvű mulasztására is visszavezethetők”, a túlkapások és mulasztások elkövetőinek felelősségre vonására tett ígéretet.²³

Tehát mind Popović, mind pedig Kállay igazolta a razzia szükségességét és azonos okokra vezették azt vissza. Ugyanakkor – az előzetes „munkamegosztás” eredményeként – voltak nem jelentéktelen eltérések is beszédeikben. Kállay, azaz

a kormány minden felelősséget elhárított magáról és a hadseregről, s az események értékelésekor lényegében átvette a katonai körök verzióját, Popović ezzel szemben utalt arra, hogy a partizánosztag szétverése után már a polgári lakosság ellen folyt a tisztogató akció, Újvidéken pedig sem partizánok nem voltak, sem pedig rendzavarás nem történt. Úgy véljük, Kállay elsősorban a külföldhöz intézte szavait, bizonyítandó, hogy a kormány igenis szembe mer nézni a tényekkel – legalábbis azokkal, amelyeket hajlandó volt elismerni. Fontos részét képezte a kormány nyilatkozatának a jugoszláv emigránskormány állításainak cáfolata és a német gyanakvás elosztatása is. Emellett Kállay a magyar uralkodó körök németbarát szárnyát, a szélsőjobbaldalt és a hadsereg vezető köreit is meg akarta nyugtatni. S talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, reménykedett abban is, hogy a parlamentben elhangzó beszédekkel az egész ügy végre nyugvópontra jut. Popović beszédének jelentőségét a kormányzat számára abban foglalhatnánk össze, hogy a kormány ezzel próbálta megnyugtatni a magyarországi szerbeket és a liberális és baloldali ellenzékét is.

Kállay számításai alapján véve nem teljesültek. A liberális és baloldali ellenzék joggal tekintette lassúnak a felelősségre vonás ütemét, indokoltan sürgette egyúttal a jóvátételt is, a szélsőjobbaldal és a katonai körök viszont még az addigi lépéseket is sokallták. A németek gyanakvását sem sikerült igazán elosztatni, s mint látni fogjuk, a jugoszláv emigránskormány és a nyugati hatalmak sem fogadták el a magyar kormány magyarázkodását.

Hogy mennyire nem sikerült megnyugtatni a hazai közvéleményt sem, mutatja, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endre a képviselőházban néhány hónappal később, novemberben 27-én ismét csak sürgette a magyar–délszláv megegyezést, a délszláv kérdés „nagyvonalú és okos” megoldását, valamint a „nagylelkű” jóvátételt.²⁴ Decemberben pedig, botrányba fulladó, híres interpellációjában újból emlékeztette a kormányt ígéretének beváltására, a jóvátétel kérdésére. „Kérem önt – fordult a miniszterelnökhöz –, hogy tegyen félre minden más munkát és feladatot, amikor a Bácskából panaszok vagy panaszkodók érkeznek, fogadja a régi nagy államférfiak módján a mi államunkhoz visszatért délszlávoknak, elsősorban a legjobban

megpróbált szerbség szószólóit, és igyekeztek gyógyítani azokat a sebeket, amelyeket jórészt akaratlanul (Imre Antal: a csetnikekről mi a véleménye?) és kényszerűségből sokszor jogos megtorlásként – ez a válaszom – ütöttünk, de viszont higgye el azt az igen t. miniszterelnök úr nekem, ki voltam lent Bácskában és tájékozódtam a dolgokról, hogy igenis történtek megokolatlan, szükségtelen és igen, kilengések is . . .”²⁵

Ugyancsak Bajcsy-Zsilinszky Endre állította össze azt a memorandumot is, amelyet a magyar politikai élet németellenes erői – a kormánypárton kívüli országgyűlési képviselők, felsőházi tagok, a püspöki kar tagjai, magas rangú görögkeleti egyházi személyek – 1942 karácsonyán kívántak eljuttatni Kállayhoz és Horthyhoz.²⁶ Ebben emlékeztettek arra, hogy a háború a vége felé közeledik, s bármi legyen is a kimenetele, „tetteink csakúgy, mint mulasztásaink, nemsokára nemzetközi mérlegre kerülnek”. Ebből kiindulva főként két kérdésre kívánták felhívni a miniszterelnök és a kormányzó figyelmét: a szablyai és újvidéki „bűnösen” lefolytatott razziák nyomán társadalmi és nemzetiségi feszültségre és a zsidókérdés zsidótörvényeken messze túlmenő, embertelen kezelésére. Véleményük szerint a jogrend helyreállítását a Délvidéken, és a jóvátétel kérdésének megoldását több tényező is sürgeti: egyrészt a nemzet lelkiismerete, másrészt a nemzetközi események, s ennek elmulasztását békekötés esetén bármely nemzetközi fórum ki fogja használni Magyarország ellen. A memorandum aláírói számoltak azzal is, hogy a magyar uralom a Délvidéken „újból védekezésbe szorul”, s a razziák számláját elsősorban az odatelepített székelyek és vitézek fizetik majd meg. Felhívták a figyelmet arra is, hogy ha a kormány nem ad nyomatékot és formát „az iszonyú kilengések” megbélyegzésének, akkor a „néhány elvetemült szadista gonosztevő magánakciónak” minden ódiума az ország tisztességes vezetőinek fejére száll. Aggasztónak tartották azt a hatást is, amit a razzia az amerikai magyar emigráns körökben keltett.²⁷

A szerb kérdés megoldására a következőket javasolták: 1. a jóvátételt az állam vállalja magára; 2. a kormány támogassa azt a jótékony célú társadalmi akciót, amelynek megindítása az egyház feladata lenne; 3. állítsák helyre a Bácskában a jogrendet, azaz szüntessék meg a kémelhárítás túlméretezett ha-

táskörét, számolják fel a katonai közigazgatás csökevényeit; 4. s végül orvosolják a szerbek kulturális és gazdasági sérelmeit. Így például engedélyezze a kormány a Matica Srpska újbóli működését, tisztázza vagyoni jogi kérdéseit, vizsgálják felül az újvidéki szerb tanítói konviktus bezárásának körülményeit, a szerb földművelőszövetkezetek ügyét és rendezzék a bácskai görögkeleti szerb egyház és kolostorok zár alá vett vagyonának problémáját.

A memorandum azonban nem jutott el a címzettekhez. Egyrészt a hercegprímás megtiltotta, hogy a parlamentben helyet foglaló egyházi személyek aláírják, másrészt Rassay sem volt végül hajlandó a nevét adni hozzá. Később mások is visszavonták támogatásukat.²⁸

Serédi hercegprímás azonban arra hajlandónak mutatkozott, hogy az egyházi személyek támogassák azt a karitatív akciót, amelyet az Újvidéken megölt áldozatok családtagjainak megsegítésére, jórészt Bajcsy-Zsilinszky kezdeményezésére indítottak. Az akcióban egyetemi professzorok, az ellenzéki pártok vezetői, például Peyer Károly, Kéthly Anna, Bajcsy-Zsilinszky Endre, magas rangú egyházi személyek, Apor püspök, Zubković, Čirić és más közismert politikai személyek, Sigray Antal, Pallavicini Alfonz, Esterházy Móric és mások vettek részt. Az akció során mintegy 40 ezer pengőt gyűjtöttek össze.²⁹

1943 nyarán a jóvátételt és a példás büntetést követelő erők ismét lépéseket tettek. Bajcsy-Zsilinszky július 31-én újabb memorandumot nyújtott át Kállaynak, ezúttal a Független Kisgazdapárt nevében, amelyben a háborúból való kiválást és a délvidéki vérengzés bűnöseinek felelősségre vonását sürgették, s tiltakoztak a zsidó munkaszolgálatosokkal szembeni embertelen bánásmód és a függetlenségi mozgalom tagjai ellen hozott könyörtelen ítéletek miatt.³⁰

Eközben támadásba lendült a kormány jobboldali ellenzéke is, s a fő tüzet Keresztes-Fischer belügyminiszterre és Deák Leó főispánra irányította. Baky László a Magyar Megújulás Nemzetiszocialista Pártja nevében júniusban, majd novemberben élesen bírálta a képviselőházban a kormány szerbek felé tett lépéseit. Deák, a belügyminiszter helyi exponense első sorban azért volt szálka a szélsőjobboldal szemében, mert,

mint Baky mondta, jogosnak ismerte el „az orvgyilkos kommunista szerbek” sérelmeit, s ígéretet tett orvoslásukra. Interpellációjában azzal próbálta Deákot lejáratni, hogy fejére olvasta a jugoszláv kormánynak tett korábbi hűségnyilatkozatát, s felszólította, mondjon le főispáni beosztásáról, mivel ilyen múlttal nincs joga „első vonalban küzdeni a magyar érdekekért”.³¹

Láthatóan a jugoszláv emigránskormány sem fogadta el a „partizánvadász razzia” Kállay és Popović által feltált verzióját, s titkos csatornákon, főként Draža Mihailović emberein keresztül tovább gyűjtötték az atrocitásokról szóló adatokat.³²

A Jugoszláv Kommunista Párt lapja, a *Borba* 1942 novemberében nagy cikkben foglalkozott Popović beszédével, s azt a délszláv ügy elárulásának nevezte.³³ Igaz, a Kállay-kormányt ekkor legkevésbé a partizán főhadiszállás véleménye érdekelte.

A parlamentben elhangzott beszédekkel a kormány mégis elért bizonyos – bár meglehetősen sovány – sikert. Bolla július végén azt jelentette, hogy Kállay beszéde „igen nagy megnyugvást keltett” Belgrádban, Nedić és hívei elismerik, hogy a szerbek voltak a hibásak. Amint Nedić Bollának kifejtette: „felejtjük el, ami Újvidéken volt, háború van s ilyenkor sok minden megtörténik”.³⁴ Nem sokkal ezután a „felejtés” első jeleként Nedić utasította Oltjan gazdaságügyi minisztert, hogy „igyekezzék a Bánátban barátságos légkört teremteni a magyarok és szerbek között”.³⁵

Ahhoz azonban, hogy a jóvátétel és a felelősségrevonás ügye a holtpontról kilendüljön, önmagában sem a belső tiltakozás, még kevésbé a Nedić-féle békejobb nem volt elegendő. Az európai frontokon végbement változások – felerősítve a hazai tiltakozások hangját – készítették végre cselekvésre a kormányt.

1943. október 11-én – nem sokkal az olasz fegyverszünet után, a szövetséges hatalmaknál tett kapcsolatteremtési kísérletek idején – Horthy visszavonta korábbi elhatározását, és újra elrendelte Feketehalmy-Czeydner, Grassy és Deák László bíróság elé állítását. Döntését azzal indokolta, hogy a három tisztnek a razzia során tanúsított magatartása „az időközben felmerült adatok szerint lényegesen súlyosabb megítélés alá esik”.³⁶ Valójában szó sem volt új adatokról. A kormányzó el-

határozása mögött a kormányköröknek a háború kimenetele miatt érzett aggodalma húzódott meg, ezzel magyarázható, hogy a katonai vezetés, így Szombathelyi is tudomásul vette a kormányzó döntését. Az 1943. augusztus 30-án öt felkereső Bajcsy-Zsilinszkynek Szombathelyi így interpretálta Horthy akkor még csak kilátásba helyezett döntését: „nem tartom nagyon szerencsés dolognak, mert ez csak föl fogja bátorítani a szerbeket, s azt a hitet fogja bennük kelteni, hogy mi meg vagyunk ijedve”. Ehhez hozzátette: „ez a megtorlás nem fogja a kívánt hatást elérni. De természetesen, ha a kormányzó úr így parancsolja, nekem nincs szavam ellene.”³⁷ Az új eljárás elrendelése alkalmasnak bizonyult arra, hogy a Kállay-kormányt szalonképesebbé tegye a nyugati hatalmak előtt, s a felsőbb politikai köröket és Horthyt mentesítse a felelősség alól. Másrészt a nyugati hatalmak már 1943 májusában egyértelműen tudomására hozták a magyar kormánynak, hogy mindenféle tovább közeledés előfeltétele – többek között – a „megfelelő jóvátétel” a bácskai vérengzések miatt. Újszászy 1943. május 26-án Isztambulba kijuttatott üzenetében arról értesíthette a SOE ottani képviselőjét, hogy az atrocitásokat „minden magyar mélységesen sajnálja. A tettesekre a lehető legsúlyosabb büntetés vár. Néhányan már megkapták büntetésüket.”³⁸

A hadbíróság december 14-én kezdte meg 15 vádlott, Fekete-halmy-Czeydner Ferenc, Grassy József, Deák László, Báthory Géza, Gaál Lajos, Fóty Ferenc és társaik ügyének tárgyalását Babos József hadbíró ezredes vezetésével. A vádlottak – Szombathelyi kívánságára – szabadon védekezhettek, egyedül Zöldy Márton csendőr századost tartóztatták le. A tárgyalás jegyzőkönyvének tanúsága szerint a vádlottak gyakori „emlékezetkiesésben” szenvedtek, a felelősséget igyekeztek elhárítani, illetve egymásra hárítani. Így például Fekete-halmy-Czeydner, Grassy és Deák László úgy próbálták beállítani Fóty szerepét, mintha az ellenállás erejét eltúlzó jelentésével, többek között az ún. Ribbentrop-levéllel ő lenne felelős a razziaért. A háború befejezése után a jugoszláv népbírószágon elhangzott vallomásában még Szombathelyi is Fekete-halmy-Czeydner „rossz szellemének” nevezte Fótyt. Hozzá kell tenünk, hogy Fóty kulcsszerepét egyéb források nem támasztják alá.

1944. január 12-én a Babos-féle hadbíróság befejezte a bizonyító eljárást, majd dr. Gazda Imre hadbíró főhadnagy 45 perces vádbeszédet mondott. A jegyzőkönyv tanúsága szerint általánosságban előadta, hogy „a délvidéki partizánmozgalom 1944. január 4-én végleg meg lett semmisítve, hiszen a csendőrnnyomozó szervek megállapítása szerint csak 30–40 fegyveres partizánról lehetett szó. Az igazoltatás is törvénytelen volt és ellentétes a magyar mentalitással. Ezután sorra vette az összes vádlottak cselekményeit, s méltatta a rendelkezésre álló bizonyítékokat. Elejétől végig tárgyilagos vádbeszéde befejezéseként valamennyi vádlottra a legsúlyosabb büntetés kiszabását kérte.”³⁹ Az elsőrendű vádlott, Feketehalmy-Czeydner védőjének beszédére azonban már nem kerülhetett sor.

Már közeledett az ítélelhozatal napja, amikor a vádlottak – kihasználva kivételezett helyzetüket – január 15-én Németországba szöktek. Január 16-án Werkmeister budapesti német ügyvivő német katonai vonalon azt a bizalmas értesítést kapta, hogy Feketehalmy-Czeydner, Grassy és Deák az előző nap délelőttjén átlépték a magyar–német határt, ahol a Gestapo gondoskodik róluk. (Zöldy Márton csendőr százados már korábban megszökött.) A német katonai attasé azt is közölte Werkmeisterrel, hogy a magyar tisztek az SS birodalmi vezetőjének vendégei. Werkmeister és Graiffenberg katonai attasé egyúttal azt az utasítást kapták a némeq külügyminisztériumtól, hogy az ügy kapcsán tájékoztatlanságot színleljenek.⁴⁰

Buzási említett könyvében – Grassy népbírósági vallomásra hivatkozva – azt állítja, hogy a szökést lényegében Kállayék rendezték meg.⁴¹ Kádár Gyula emlékiratában kétségbe vonja Buzási állítását. Szerinte Szombathelyi a hír vétele után „valósággal kétségbeesett”. A kormányzó kabinetirodájából hamarosan szigorú utasítás érkezett, hogy minden nyomozó szerv igyekezzék felderíteni Feketehalmy-Czeydner és társai tartózkodási helyét. Kádár, mint a VKF 2. osztályának vezetője, maga is utasította a defenzív osztály vezetőjét a nyomozás megindítására. Három-négy nappal a szökés után – írja – a defenzív osztály olyan értesüléseket szerzett, hogy a szökevények Albrecht főherceg féltornyai (Halbturm) birtokán át mentek osztrák területre. Kiderül később az is, hogy Albrecht személyesen is közreműködött a szöktetésben, s a szökevénye-

ket német tisztet várták. Horthy – folytatja Kádár – később elrendelte Albrecht ellen az eljárás megindítását. Őt azonban, mint főherceget csak az ún. főudvarnagyi bíróság vonhatta volna felelősségre. Keresztes-Fischer levelet írt közben Albrechtnek, amelyben tudatta vele, hogy teljesen megbízható értesülései vannak az újvidéki bűnösök megszöktetésében való részvételéről, s magyarázatot kért tőle. Albrecht a belügyminiszter levelére így válaszolt: „Nagyméltóságod által hozzám intézett kérdésekre rövid időn belül egy nagyhatalom fogja Önnek a választ megadni. Tisztelettel Albrecht főherceg.”⁴²

Albrecht szöktetésben játszott szerepére utal Jagow budapesti német követ 1944. március 14-i, a német külügyminisztériumhoz intézett távirata is. Ebben Jagow leírja, hogy Albrecht találkozót kért tőle, ahová semleges gépkocsin kellett menni, nehogy a dolog kitudódjék. „Minthogy Albrecht főherceget valószínűleg figyelik – folytatódik a távirat –, nincs kizárva annak lehetősége, hogy a találkozó az óvatossági rendszabályok ellenére sem marad titokban. A főherceg feltehetőleg az ismert ügyben [az újvidéki tömeggyilkosság vezetőinek megszöktetéséről – *S. E.*] csak személyesen engem kíván tájékoztatni.” Végül Jagow utasítást kért kormányától, teljesítheti-e Albrecht kérését.⁴³

Ugyanakkor az is tény, hogy Szombathelyi szerepet játszott a szökés körülményeinek megteremtésében, hiszen kifejezetten az ő kérésére nem tartóztatták le a vádlottakat.

Január 18-án a kormány – egyébként a vezérkar főnökével egyetértésben – éles hangú nyilatkozatban ítélte el Fekete-halmy-Czeydner és társai szökését.⁴⁴ Közönséges szökevényeknek minősítette őket, az ezzel járó összes következményekkel együtt. A nyilatkozatban közölte a nyilvánossággal, hogy a katonai hatóságok nyomozást indítottak ellenük.

Ezen a napon a minisztertanács is foglalkozott a katonatisztek szökésével. Kállay „az ország érdekei ellen irányuló elítélendő vérengzéseknek” nevezte a januári razzíát, s szemére vetette Szombathelyinek, hogy ellenezte letartóztatásukat. Majd így folytatta: „Nem lehet eléggé elítélni ezeknek szökését. Erre még nem volt példa a honvédség történetében. Bajtársiatlan is volt a vád alá helyezett törzstisztekkel és főtisztekkel szemben, akiket így védtelenül itthagytak, és akik az ő

szökésük folytán valószínűleg súlyosabb büntetésben fognak részesülni.” Csatay honvédelmi miniszter szerint a szökésben lévő tisztek tudták, hogy nem lesz halálos ítélet, de egy esetleges változás miatt „féltek a népítélettől és esetleg attól, hogy bizonyos körülmények között később a magyar kormány kényszerülve lesz őket büntetés céljából kiadni Jugoszláviának”.⁴⁵

Január 21-én Szombathelyi tiszti gyűlést hívott össze az Országos Tiszti Kaszinóban, és felolvasta a Feketehalmy-Czeydner és társai szökésével kapcsolatban kiadott, s a kormány idézett nyilatkozatával lényegében megegyező tiszti parancsát. Ebben a januári eseményeket „nemzeti szerencsétlenségnek” nevezte, amely példátlan a magyar hadsereg történetében, s alkalmas arra, hogy „a szomszédos szerb nép és közénk évszázadokra a gyűlölség és a bosszú magvait hintse el”, majd éles hangon elítélte a főtisztok szökését.⁴⁶

A kormány, sőt Szombathelyi ijedtségét a magunk részéről nem neveznék pusztán megrendezett színjátéknak.⁴⁷ Miközben hangsúlyozzuk a kormány és a vezető katonai körök felelősségét az egész ügyben, azt is látnunk kell, hogy Feketehalmy-Czeydner és társainak szökése meglehetősen kellemetlen helyzetbe hozta a vezető köröket. Főként a nyugati szövetséges hatalmak előtt, hiszen ebben az időben Kállay az utolsó, most már végképp irreálisnak bizonyuló erőfeszítéseit tette a rendszer megmentése érdekében, s azért is, hogy a jugoszlávok, Mihailović csapatai és a szövetségesek ne lépják át a hárt annak végleges kijelöléséig.⁴⁸ Ezek a lépései 1943–1944 fordulóján elsősorban azt célozták, hogy az angol–amerikai csapatok megérkezéséig időt nyerjen, s így elkerülje a szovjet hadsereg belépését Magyarország területére. De a főbűnösök szökése ezzel együtt a délvidéki szerbek megnyerésére tett erőfeszítéseket is komolyan veszélyeztette. Arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy a perrel a kormány a katonákra és a csendőrökre akart minden felelősséget áthárítani az egyre súlyosabb tehertételt jelentő délvidéki eseményekért, a szökés azonban ezt a számítását is keresztülhúzta.

A főbűnösök szökése után tizenegy csendőrtisztet (mint említettük, Zöldy Márton is megszökött) 10–15 évig terjedő fegyházra ítélték. Március elején néhány katonatiszt ellen is eljár-

rás indult, vizsgálati fogságba helyezték őket, megvonták egyenruhaviselési jogukat, felfüggesztették őket állásukból. A március 27-re kitűzött főtárgyalás azonban ezúttal is elmaradt, amit a haditörvényszék elnökének „váratlan megbetegedésével” indokoltak.⁴⁹ A valódi ok az ország német megszállása volt.

1944. április 7-én a Sztójay-kormány honvédelmi minisztere, Csataj javaslatot tett a minisztertanácsnak, hogy Fekete-halmy-Czeydner, Grassy és Deák László családjának „a felelőség kezéhez” kegydíj fizettség ki. Azért csak kegydíj – mondta –, mert ismeretlen helyen tartózkodnak, így a törvény szerint járó nyugdíjat nem lehet folyósítani.⁵⁰

A Kállay-kormány jóval a per megindulása előtt Balla Pált és Nagy Valér rendőr főtanácsost, a korábbi telepítésügyi kormánybiztos-helyetteset bízta meg, hogy a Dél-Bácskában és Újvidéken végrehajtott „általános igazoltatások” során keletkezett károkat összeírják. Balla egy későbbi feljegyzése így fogalmazta meg a kártalanítás célját: „az előző kormány [ti. a Kállay-kormány – *S. E.*] szükségesnek találta, hogy a hivatalos államvezetés részéről történjék olyan kezdeményezés, amely a magyarság és szerbség viszonyának a kívánatos irányba való kialakulását gátló tényezőket kiküszöböli”.⁵¹ Az akció tehát elsősorban a nemzetiségek megnyugtatását szolgálta, a már említett délvidéki konszolidáció érdekében.

Az összeírás kezdetben csupán informatív jellegű volt, amellyel a kormány azt kívánta tisztázni, hogy tényleges kártalanítás esetén milyen jellegű és összegű kárigénnyel számoljon. Ezek a munkálatok 1943 augusztusában befejeződtek. Az eltűnt ingóságok értéke és az ingatlanokat ért károk összege több mint 5 millió 600 ezer pengőt, a megölt, vagy ahogyan a bizottság finoman nevezte, az elhunyt családfők utáni tartásdíj évi 635 ezer pengőt tett ki. Előzetes tervek szerint a tartásdíjat az özvegyen és árván maradtak nyolc évig kapták volna. Külön kategóriát képeztek az ún. eltűnt, azaz mindaddig halottá nem nyilvánított áldozatok után keletkezett károk.

A minisztertanács a Balla-bizottság munkáját értékelve 1943. szeptember 14-én olyan határozatot hozott, hogy Balla vezetésével újabb bizottság utazzon a helyszínre, s most már egyenként is vizsgálja ki a kárigényeket, pontosan állapítsa

meg összegüket. Egyúttal kiszélesítették a kártalanításra jogosultak körét, bevonták közéjük azokat a magyarokat is, akik „az ismert események folyamán a partizánok támadásai során károsultak”. A pénzügyminiszter összesen 2 millió pengőt, a már megállapított károk mintegy 1/3-át bocsátotta a bizottság rendelkezésére.⁵²

A minisztertanács október elején ismét foglalkozott az ügygel. Ekkor úgy foglalt állást, hogy elsősorban a kereső nélkül maradt családokat elégítsék ki, illetve a kisebb – 1000 pengőig, kivételes esetben pedig az 5000 pengőig terjedő – károkat fizessék ki. Ezt azzal indokolták, hogy mindkét fajta kár gyorsan megállapítható, s így „az akciótól várt politikai, szociális és morális effektus rövid időn belül érvényesülhet”.⁵³

A korabeli adatok szerint az áldozatok hozzátartozóinak 92%-a jelentette be kárigényét, s a bizottság a razziák során keletkezett anyagi kárt decemberben már 9 327 930 pengőben állapította meg, a tartásdíjigényeket pedig 642 050 pengőben. Ebből év végéig dologi bérként 20 820, járadékként pedig 452 040 pengőt fizettek ki. Zsidóknak akkor sem fizettek, ha a bizottság egyébként jogosnak ítélte meg igényüket.⁵⁴ Az ország német megszállása után Balla sürgette, hogy legalább a szerbek kártalanítását folytassák, mert az akció felfüggesztése olyan irányváltozás látszatát keltené nemzetiségpolitikai vonatkozásban – írta –, „amely nemzetiségeink körében immár alig kiküszöbölhető visszahatást idézne elő”. Sztójay azonban utasította Ballát a kártalanítási akció teljes felfüggesztésére. Erről a minisztertanácsot utólag értesítette.⁵⁵

A Kállay-kormány tehát kül- és belpolitikai megfontolásokból, ha ellentmondásos módon is, de szükségesnek látta a „partizánvadász akció” bűnöseinek felelősségre vonását, s a kártalanítási akció megindítását. Céljai eléréséhez azonban más, keményebb eszközöket is felhasznált. Még mielőtt a razzia ügyében bármilyen lépésre szánta volna el magát, új intézkedéseket léptetett életbe a Délvidéken az ellenállás újjáéledésének megakadályozására.

Az egységes vezetés létrehozása

1942 nyarán két fontos intézkedésre került sor a délvidéki ellenállás feltartóztatása érdekében. Július 12-én a belügyminisztérium szervezetén belül – országos hatáskörrel – létrehozták az Államvédelmi Központot (ÁVK). Vezetője Újszászy István tábornok lett, aki korábban a VKF hírhedt 2. osztályának vezetője volt. Az ÁVK első fokon a belügyminiszternek, valamint a honvédelmi miniszternek és a vezérkar főnökének volt alárendelve. Feladata volt minden olyan, akár külföldről, akár belülről kezdeményezett szervezkedés felderítése, amely az ország belső rendje ellen irányult, a honvédelem érdekeit sértette vagy veszélyeztette, valamint minden, a termelést veszélyeztető szabotázscselekmény elfojtása, a nagyobb közellátási visszaélések leleplezése, a kémelhárítás és az ún. nemzetvédelem.⁵⁶ Az ÁVK-nak Újvidéken külön nyomozó kirendeltsége működött.

Emellett, ugyancsak 1942 nyarán, a vezérkari főnök és a belügyminiszter rendeletére *kifejezetten bácskai hatáskörrel* megszervezték az ún. *egységes vezetést*, amely a korabeli iratokban a *Levente-ügy* fedőnevet kapta.⁵⁷ Ez az országban egyedülálló szervezet – mint elnevezése is mutatja – *egyésítette az ellenforradalmi rendszer katonai, csendőri, rendőri erőit és közigazgatási apparátusát a jugoszláv ellenállási mozgalom elleni harc érdekében, s igyekezett mozgósítani a lakosságot is.*

Az egységes vezetés elsőrendű feladata a szabotázscselekmények megakadályozása, korabeli kifejezéssel elhárítása volt, különös tekintettel a termés védelmére és a betakarítás zavartalan lebonyolítására. Az egységes vezetés irányításával Platthy Pál tábornokot, a Bácskában állomásozó 15. könnyű hadosztály parancsnokát bízták meg. Helyettese Farbaky József csendőr ezredes, az újvidéki csendőrosztály parancsnoka lett.⁵⁸ Az egységes vezetés parancsnoksága alá helyezték a Bácskában állomásozó valamennyi katonai alakulatot, a csendőrséget, a rendőrséget, az ÁVK újvidéki kirendeltségét, és utasításait a polgári közigazgatási szervek is kötelesek voltak végrehajtani.

Az elhárító szolgálat megszervezése, azaz a termés védelme

a helyi közigazgatás vezetőinek (járási főszolgabírók, városi rendőrkapitányok) feladata volt. Platthy 1942. július 4-i parancsa értelmében a szervezésnél abból az alapelvből kellett kiindulni, hogy „tulajdonának megvédésére elsősorban mindenki maga köteles. Ott, ahol ezt a feladatot az egyén egymaga nem tudja ellátni – ott a közigazgatási hatóság községenként, szálláscsoportonként szervezi meg az elhárító szolgálatot.”⁵⁹ Nem kétséges, hogy a magyar kormánykörök így próbálták bekapcsolni a lakosságot a partizánok elleni küzdelembe, hiszen a szabotázsakciók elhárítását mindenki feladatává tették, elmulasztásáért bárkit, aki fizikailag tehetett ellenük valamit, felelősségre vonhattak. Platthy később a gazdák egyéni felelősségének bevezetését jól beválnak minősítette, amely iránt, mint írta, „a lakosság nemzetiségre való tekintet nélkül megértést tanúsított”. Ehhez hozzátette, hogy a szerbeket a „megértésre” főként „a szabotázs cselekmények esetén bekövetkező megtorlástól való félelem vezette”.⁶⁰

Az elhárító szolgálat feladatköréhez tartozott a megfigyelő, a felderítő, az őrző, a jelentő, a parancsközvetítő és ellenőrző, valamint a végrehajtó szolgálat. A megfigyelő szolgálatot teljesítő személyek például kötelesek voltak a legrövidebb úton jelenteni minden eseményt, amely a szabotázs gyanúját keltette. A felderítő szolgálatra beosztottaknak lényegében ugyanez volt a feladatuk, azzal a különbséggel, hogy ők, szemben az elhárítás helyhez kötött feladatával, mozgó szolgálatot teljesítettek. A jelentő és parancsközvetítő feladattal megbízták a megfigyelők és felderítők jelzéseit, jelentéseit juttatták el az illetékes katonai és csendőrparancsnokságokhoz, a közigazgatási hatóságokhoz, illetve esetenként magához Platthyhoz. Az ellenőrző szolgálat az egyes reszortfeladatok végrehajtását ellenőrizte, a végrehajtó szolgálat pedig a szabotázások „tevéleges megakadályozására” alakult. A gyors hírszolgálat céljából még a legkisebb községekben is megszervezték az egész napos telefonügyeletet. Az elhárító szolgálatban a polgári közigazgatás bevezetése után létrehozott Levente-szervezetek – azaz a leventeköteles fiatalok – igen nagy szerepet kaptak.⁶¹ (A fedőnév is nyilván innen származik.)

A katonai egységek feladatát Platthy – nyilván a januári razzia tanulságaiból is okulva – a polgári és csendőri alakula-

toknak nyújtandó segítségben (területelzárás, elszigetelés) határozta meg. Házkutatást, motozást, letartóztatást a razziák alatt csak a csendőrség végezhetett, a katonaság pedig kordonszolgálatot láthatott el. A partizánok felderítésére küldött karhatalmi járőröket minden esetben a területileg illetékes csendőrsztyá parancsnokának rendelték alá. Platthy kilátásba helyezte azt is, hogy minden fegyverhasználatot azonnal és „tüzetesen” ki fog vizsgáltatni. Ezzel kapcsolatos parancsában hangsúlyozta: „Amennyire dicséret illeti az indokolt, bátor, erélyes fellépést és készséges felelősségvállalást, – oly könyörtelen szigorral fogok eljárni a felesleges vérontókkal szemben. Tartsuk szem előtt, hogy indokolatlanul csak a gyáva öl.”⁶²

A karhatalmi feladatokra Szombathelyi, a belügyminiszterrel egyetértésben, jelentősebb katonai erőt bocsátott Platthy rendelkezésére: a 20/I. zászlóalj, a 20/II. és a III. zászlóaljból alakított egy-egy megerősített karhatalmi századot, a 16. hátrvadász zászlóaljat, az 55/1. portyázószázadot, az V. karpaszományos és a II. folyamzár zászlóaljakat, az újvidéki csendőr-járőrképző tanfolyam, valamint a rendőrújonc iskola személyi állományát. E csapategységek a zsablyai, a titeli, az újvidéki, a palánkai, a hódsgái, a kulai és az óbecsei járás területén állomásoztak, azaz zömmel a Dél-Bácskában.⁶³

Platthy a vezérkar főnökéhez július végén küldött jelentésben értékelte az elhárító szolgálat addigi tevékenységét. A közigazgatási hatóságok „kivétel nélkül teljes buzgalommal, eréllyel és igen jó eredménnyel hajtották végre intézkedéseimet” – írta. A Bácska egész lakossága „megértést” tanúsított a szolgálat iránt, kivéve a Volksbund tagjait. A Volksbund-tagoknak utasításuk volt arra, hogy tartsák távol magukat a szolgálattól, mert így a szerbekkel nem ők, hanem a magyarok kerülnek összeütközésbe. Egyes helyeken a német lakosság csak azután volt hajlandó őrszolgálatot teljesíteni, miután súlyos pénzbüntetéssel (200 pengő) fenyegették meg. Az egységes vezetés parancsnoka szerint az elhárító szolgálat igen eredményesen működött: 27 esetben akadályozták meg kisebb-nagyobb szabotázsakciókat, és több kommunistát és kommunistagyanús személyt fogtak el, illetve lőttek agyon.⁶⁴ Augusztus 1-jén például Mozsornál (Možor) kisebb fegyveres összetűzésre került sor a Szerémségből átszivárgott partizá-

nokkal, két nappal később pedig Platthy 140 fős karhatalommal vonult ki Szenttamás környékére egy körülbelül 7–12 fős partizánosztag felkutatására. A tűzharcban egy magyar katonai ruhát viselő partizánt lelőttek.⁶⁵

Az elhárító szolgálat a termés betakarítása után, augusztus 15-ével beszüntette működését. Az egységes vezetés munkája azonban nem ért véget. Október 21-én – a zsablyai főszolgabíró kérésére – 90 főből álló karhatalmi egység tartott razziaát a Zsablya és Csurog közötti tanyákon. A razzia során több „gyanús személyt” letartóztattak, megsebesítettek és elfogták Stevan Divnin földművest, a JKP zsablyai bizottságának titkárát, a sajkási partizánosztag parancsnokát.⁶⁶

A magyar vezető köröknek azonban ekkor elsősorban nem a bácskai partizánok okoztak gondot. Már jó ideje főként a horvátországi partizánok egyre erősödő mozgolódásától tartottak, s ezért hermetikusan le akarták zárni a határokat. Ez készítette Platthyt is, hogy ősszel javaslatot tegyen a vezérkar főnökének a bácskai biztonsági intézkedések fokozására. Javaslatát azzal indokolta, hogy „az eddiginél lényegesen erősebb és jobban szervezett partizán felkelés valószínűsége fennáll”, mivel a téli hónapokban a befagyott Tiszán várhatóan nagyobb méreteket ölt a szerémségi partizánok átszivárgása magyar területre.

Platthy javaslatát felettesei – Szombathelyi, Keresztes-Fischer és Újszászy – elfogadták. Úgy vélték, hogy a karhatalmi erők megerősítése sokkal szerencsésebb az esetleges felkelés előtt, mert így elkerülhető, hogy a múlt évi zsablyai és újvidéki események megismétlődjenek.⁶⁷ Szombathelyi utasítására novemberben Platthy parancsnoksága alá helyezték az újvidéki rendőrkapitányság parti őrségeit és az újvidéki és szegedi révkapitányság hajóit. A déli határokon portyázó őrsök létszámát hadiállományúra egészítették ki, s a II. folyamzár zászlóalj és az Újvidéken állomásozó dunai őrnaszád is Platthy karhatalmi egységei közé került. Szombathelyi egyúttal elrendelte – egy váratlan partizántámadás eshetőségével számolva – a Duna–Tisza vonal megszállási tervének kidolgozását.⁶⁸

1943 nyarán – úgy, mint az előző évben – ismét működésbe lépett az elhárító szolgálat. Ebből az alkalomból kiadott parancsában Platthy a korábbiaknál „jobban szervezett és elszán-

tabban fellépő szabotázs szervezetekkel” számolt, s ezért a szolgálat feladatkörét kiterjesztette a malmok védelmére is.⁶⁹

1943 ősztől tovább *bővült* az egységes vezetés *hatásköre*. Korábban elsősorban a termés védelme, a szabotázscselekmények megakadályozása volt elsőrendű feladata, ettől kezdve viszont Platthyt megbízták a határon beszivárgó „bandák”, azaz a partizánok megsemmisítésével, a főbb bácskai objektumok védelmével, a szárazföldi és vízi utak, valamint a híradó vonalak biztosításával is. Az újabb feladatokkal függött össze, hogy felfegyverezték a vasutasok egy részét, és megkezdték katonai kiképzésüket. A dunai hajózás biztonságának megóvását célozta Platthy intézkedése a hajók fegyveres védelméről és az éjjeli portyázások beszüntetéséről.⁷⁰

Keresztes-Fischer belügyminiszter szeptember 28-án tájékoztatta a minisztertanácsot a Bácskában állomásozó katonai egységek megerősítéséről. A katonaság létszámának felemelése – mint mondta –, „az itt-ott felbukkanó” partizántevékenység miatt vált szükségessé.⁷¹

Platthyt 1943 októberében a szegedi V. hadtest parancsnokává nevezték ki, így az egységes vezetés közvetlenül az V. hadtest hatáskörébe került. Az egységes vezetés hadrendjén belül megalakult a szabotázselhárító csoport, amely a vasútbiztosító csoportból és az ún. Cserfay-csoportból állt. Ez utóbbi magában foglalta a zombori csendőrőrsöt, az újvidéki csendőrnyomozó alosztályt, az újvidéki, zentai (Senta), zombori, magyarkanizsai (Kanjiža), szabadkai (Subotica) rendőrkapitányságot, az apatini, szegedi révkapitányságot és a szegedi csendőrkerületet. A Cserfay-csoporthoz kapcsolódtak: Bács-Bodrog vármegye főispánja, a főszolgabírók, a községi előjáróságok és a polgári fegyveres őrségek. Ezekkel az intézkedésekkel egyidejűleg Újszászy az ÁVK, a csendőri, rendőri és katonai szervek partizán- és szabotázsellenes nyomozásának egységes szakirányításával, a nyomozás összehangolásával Ferenczy Endre csendőr alezredest bízta meg, aki közvetlenül Platthynak volt alárendelve. Ferenczy helyére, az ÁVK újvidéki különleges nyomozó csoportjának vezetőjévé pedig Nyerges Pált nevezték ki. Ez a nyomozó csoport, Ferenczyn keresztül, szintén Platthy alá tartozott.⁷² Tehát 1943 októberétől a

bácskai állambiztonsági funkciók is Platthy kezében összpontosultak.

Magyarország német megszállása után – 1944. június 10-ével – az ország *egész* területére, így a Délvidék egyéb részére is kiterjesztették az egységes vezetést. Platthyt ekkor – állítólag saját kérésére – leváltották, helyére Tömöry Jenő vezérkari ezredest, a 13. gyalogoshadosztály parancsnokát nevezték ki.⁷³ Egy-egy terület egységes vezetője a területileg illetékes hadtestparancsnok, illetve az adott katonai kerület parancsnoka lett. De erre az időre már az egységes vezetés irányítása kizárólag a vezérkar főnökének feladatává vált. Az egységes vezetés országos kiterjesztésével párhuzamosan a vezérkar főnöke elrendelte, hogy mindenhol a legszorosabban működjenek együtt a német csapatokkal és a német biztonsági szervekkel.⁷⁴ A fronthelyzet változása miatt a délvidéki elhárító szolgálat 1944 márciusától már csak a lakott területeken működött.

Mint láttuk, az egységes vezetés, s ezen belül az elhárító szolgálat a bácskai, később az egész délvidéki ellenállási mozgalom elleni harc céljából alakult. Létrehozásában azonban szerepet játszott a magyar vezető körök aggodalma is, amely az 1942. januári véres razziák nyomán keletkezett. A Kállay-kormány az egységes vezetést felhasználva úgy kívánt lesújtani az ellenállásra, hogy az ne váljon többé a délszláv lakosság elleni válogatás nélküli megtorlássá, s így megvalósíthassa legfőbb délvidéki törekvését, a terület minél zökkenőmentesebb beillesztését az ellenforradalmi rendszerbe. A Kállay- és a Bárdossy-kormányoknak a délvidéki ellenállásról vallott nézeteiben semmiféle különbség nem fedezhető fel. Az ellenállás felszámolását azonban Kállay – döntően külpolitikai megfontolásokból, de azért is, hogy a rendszer működőképességét túlságosan nagy feszültségek ne veszélyeztessék – úgy próbálta elérni, hogy eközben ne taszítsa el magától potenciális délvidéki szövetségeseit, hanem éppen ellenkezőleg, bekapcsolhassa őket a partizánok elleni küzdelembe. Kállay tehát felismerte azt, amivel Bárdossy és a katonai vezető körök korábban nem számoltak: ha a megtorlás válogatás nélkül az egész szerb lakosságot érinti, akkor annak jobboldali, konzervatív része is – az események logikájánál fogva – szembefordul ve-

le, s így nem az új uralom, hanem objektíve az ellenállás szövetségesévé válik. Ezt igyekezett elkerülni az egységes vezetés létrehozásával.

Az új szervezet megalakítása egyúttal a németeknek szóló lépés is volt, méghozzá kettős értelemben. Egyrészt biztonságossá tette a Németországba szállítandó bácskai termények betakarítását, másrészt a kormánykörök ezzel is bizonyíthaták, hogy a partizánok jelentős magyar katonai erőket kötnek el, s ezért változatlanul nem áll módjukban nagyobb erőket küldeni a keleti frontra.

Kétségtelen, hogy az egységes vezetés hatásos eszköznek bizonyult a délvidéki kommunista- és partizántevékenység visszaszorítására. Segítségével mind a belügyminisztérium – ezen belül az ÁVK –, mind pedig a legfelsőbb katonai vezetés gyors és pontos információkat szerzett a jugoszláv partizánmozgalom magyarországi akcióiról. Így aztán Platthy, ha szükség volt rá, a lehető legrövidebb időn belül igen nagy erőket tudott mozgósítani az ellenállással szemben – lényegében a rendszer egész elnyomó, katonai, csendőri, rendőri és közgazgatási apparátusát.

1942 májusa és 1943 februárja között a jugoszláv ellenállási mozgalom 19 tagja esett el a csendőrséggel, illetve katonasággal vívott egyenlőtlen küzdelemben.⁷⁵ Stevan Divnin letartóztatása mellett a délvidéki kommunisták egyik legnagyobb vesztesége 1942 őszén Svetozar Marković, a JKP Vajdasági Tartományi Bizottsága szervező titkárának lebukása volt. A rendőrség újvidéki kapitányságának 1942. november 23-i jelentése szerint az ÁVK nyomozóinak november 18-án jutott tudomására, hogy hol rejtőzik Marković. Hegyi József⁷⁶ detektív gyakornok vezetésével 21 csendőrnyomozó, illetve rendőr másnap hajnalban körülvárta rejtekhelyét, Čira Šovljanski újvidéki házát. Hamarosan megtalálták azt a földbe vájt betonüreget, ahol Svetozar Marković két társával, Branko Bajićtyal, a Tartományi Bizottság titkárával és feleségével, Milica Markovićtyal tartózkodott. Ebben a házban volt a Tartományi Bizottság egyik illegális nyomdája is, ahol a párt vajdasági lapját, a *Slobodna Vojvodinát* készítették. A rejtekhelyen tartózkodók és a csendőrök között órákig tartó heves tűzpárbaj alakult ki. A nyomozóknak hosszú ideig nem sikerült a rejtekhelyre

lyet megközelíteni. Később feltörték a ház udvarán az üreget fedő betont, és könnygázbombát dobtak le. Így tudták csak elfogni a súlyosan sebesült Markovićot. Bajić és Šovljanski elesett, Milica Marković és Šovljanski felesége szintén a csendőrök kezére került. Fogságba esésük előtt azonban sikerült elégetni több fontos pártiratot, ezért a nyomozók csak a nyomdát, a *Slobodna Vojvodina* készülő példányait és a röplapokat találták meg.⁷⁷

Marković kihallgatása több hónapig tartott, s végül a vezérkar főnökének bírósága 1943. január 16-án halálra ítélte. Deák Leó főispán kegyelmet kért Szombathelyitől Marković számára, amit a JKP a magyar külpolitika változásának jeleként értékelte. Szombathelyi azonban nem kegyelmezett. Markovićot 1943. február 9-én az újvidéki kerékpáros alakulat laktanyájában felakasztották.⁷⁸

Az 1942 januárjában elszenvedett veszteségek miatt a délvidéki kommunisták külső kapcsolatai átmenetileg megszakadtak, ám hamarosan megkezdődött a párt szervezeteinek és kapcsolatainak újjászervezése. 1943 nyaratól a tengelyhatalmak déli szárnyának meggyengülése miatt – miután az angol-amerikai csapatok Szicíliában partra szálltak és bekövetkezett Mussolini bukása, majd az olasz fegyverszünet – a magyar uralkodó körökben elterjedt az a nézet, hogy nagyobb létszámú partizánegységek szivároghatnak át a határon, és a délvidéki ellenállási mozgalom megerősödik. Ezt még inkább valószínűvé tették azok a hírek, hogy a jugoszláv partizánokat sem a megszállók, sem pedig a kegyetlenségükről hírhedt usztasa és a fehér emigránsokból álló kozák büntető egységek nem tudják felmorzsolni. Ekkor került sor a már említett újabb intézkedésekre, az egységes vezetés katonai megerősítésére és hatáskörének kibővítésére.

Komoly aggodalomra adott okot az is, hogy a kormány tudomására jutott: 1943 augusztusában a horvátországi Fruška Gora hegyeiben megalakult a bácska–baranyai partizánosztag. Az osztag azt a feladatot kapta, hogy a partizánharcot terjessze ki a Bácskára és a baranyai háromszögre is.⁷⁹ Augusztus végén a 16 fős csapatnak sikerült átjutnia Magyarországra, itt kisebb csoportokra oszlottak, s szeptember-októberben egyre több sikeres akciót hajtottak végre. Szeptember 25-én

például megtámadták a torzσαι (Torža) kendergyárat és felgyújtottak 30 vagon kendert, majd Óverbászon (Stari Vrbas) és Palánkán (Bačka Palanka) is több vagon kendert pusztítottak el. Bácsföldváron (Bačko Gradište) 2 csendőrt, egy rendőrt és egy rendőrügynököt lőttek le az ellenük elrendelt razzia során. Több esetben sikerült megrongálniuk a vasútvonalakat is.⁸⁰

Az esetek kivizsgálására az ÁVK Budapestről külön nyomozó csoportot küldött Újvidékre Zombor József detektív felügyelő vezetésével, az egységes vezetés parancsnoka pedig nagyszabású razziákat rendelt el a palánkai, óbecsei, zombori és újvidéki járásokban, vagyis a partizáncsoportok tevékenységének színhelyén. A nyomozók hamarosan 187 főt tartóztattak le. November 5-én Liliomosnál (Lalić) szétverték az egyik csoportot, 3 partizánt élve fogtak el.⁸¹ Egy másik csoportnak – szerencsétlen véletlen folytán – bukkantak a nyomára. Ópalánkán (Stara Palanka) – besúgás alapján – házkutatást tartottak Lazar Stojakovićnak (az osztagparancsnok helyettese apjának) lakásán. A nyomozók éppen távozni akartak, amikor egyikük hátranézve meglátta, hogy a szobában lévő szekrény megmozdul, és egy női kéz pisztolyt fog rájuk. Szinte ugyanabban a pillanatban a partizánok a rejtkehelyről kézigránátot dobtak ki, de az olyan szerencsétlenül robbant fel, hogy a partizánokat ölte meg. Így halt meg Fejes Klára, a SKOJ bácskai kerületi bizottságának tagja, a csoport összekötője, Dušan Vidović-Ratko és Živko Popović, a palánkai helyi bizottság tagja.⁸² A csoport többi tagját azonban – akik ugyanebben a házban, de más rejtkehelyen tartózkodtak – nem találták meg. Nekik sikerült éjjel elmenekülniük, és átszöniük a Fruška Gorába. Megtalálták viszont az osztag irattárát, amely minden fontos információt tartalmazott a bácska–baranyai partizánosztagról – a vezetők nevét, kapcsolataikat, a csoportok tevékenységi területét, rejtkehelyét. Ennek nyomán tovább folytak a razziák és letartóztatások. Október 18-án Parragon (Parage) tűzharcban elesett az osztag parancsnoka, Miladin Jocić. Az osztag megmaradt része – Svetislav Veličković vezetésével – novemberben még indított kisebb akciókat, de hamarosan ők is visszamentek a Szerémségbe.⁸³ A bácska–baranyai partizánosztagot az egységes vezetés késő ősze felszámolta.

Az 1943-as nyári időszak tehát újabb nagy veszteséget okozott a délvidéki ellenállási mozgalomnak. A tavaszal megindult nyílt nyomozás befejeztével 214 kommunistát és szimpatizánst adtak át a VKF bíróságának. Ekkor derült fény a délvidéki kommunisták és a KMP-ből kivált Demény-féle frakció tagjainak kapcsolatára is.⁸⁴

Az egységes vezetés kétéves működése alatt sem sikerült ugyan az ellenállási mozgalmat teljesen felszámolni, de a partizánoknak okozott jelentős vérveszteség, az ellenállás meggyengítése jó háttérrel adott a kormánynak ahhoz, hogy újabb gesztusokkal próbálja megbékíteni és megnyerni a délszlávokat.

A kormány lépései a szerbek megnyerésére

Keresztes-Fischer belügyminiszter már 1942. szeptember 14-én felvetette a minisztertanács ülésén: a területgyarapodásokból – a háború végén sorra kerülő esetleges népszavazásra gondolva – a kormánynak le kellene vonnia a végső konzekvenciákat. Javasolta, hogy a visszacsatolt területen úgy erősítsék tovább a magyarságot, hogy az „ne sértse a nemzetiségek önérzetét”. Felvetette azt is, hogy felül kellene vizsgálni bizonyos intézkedéseket a Bácskában. Főként a görögkeleti magyar egyház erőltetését bírálta, és sürgette a görögkeleti egyház helyzetének rendezését. Kállay lényegében egyetértett a belügyminiszterrel, s azt válaszolta, hogy szerinte is „keresni kell a megegyezést és megértést a visszakerült nemzetiségek jóindulatú elemeivel”. Általánosságban bírálta a visszacsatolt területeken a múltban követett nemzetiségpolitikát, s felkérte az egyes tárcák vezetőit, hogy az ottani magyarság megerősítésével párhuzamosan teremtsenek „jobb atmoszférát”. Keresztes-Fischernek megígérte, hogy a Bácska kapcsán felvetett problémákat feldolgoztatja a miniszterelnökség nemzeti-ségi osztályával, s annak eredményét közölni fogja a miniszterekkel.⁸⁵

Nem véletlenül vetődött fel a minisztertanácson a görögkeleti egyház kérdése. A görögkeleti egyházat súlyos sérelmek érték a Délvidék visszafoglalása után. Vagyonát zár alá he-

lyezték, templomait bezárták, lehetetlenné tették a normális egyházi életet. Volt olyan is, hogy a görögkeletiek templomait a katolikusoknak adták és lebontották.⁸⁶ Szerb egyházi körökben különösen sérelmesnek találták a budapesti Görög Keleti Hittudományi Főiskola felállítását, amely a teológiai képzés hazai megoldásának örvén a kormány befolyásának erősítését szolgálta. Létrehozásáról a minisztertanács 1941. július 22-i ülése határozott arra hivatkozva, hogy a külföldön működő szemináriumok „értelmi és valláserkölcsei szempontból messze elmaradtak” a magyarországiaktól, s az onnan kikerülő papok politikailag megbízhatatlanok. A főiskola felállítása államköltségen történt, „mert csak így biztosíthatjuk teljesen a magyar befolyást”⁸⁷ – olvashatjuk ennek kapcsán az említett minisztertanácsi jegyzőkönyvben.

A Görög Keleti Hittudományi Főiskolát eredetileg Debrecenben szándékoztak megnyitni. Mivel az intézmény egyházi főhatóság nélkül nem működhetett, s e feladat ellátására egyik magyarországi görögkeleti püspököt sem tartották alkalmasnak, a kormány a konstantinápolyi patriarchát akarta megnyerni az ügynek. Addig is, amíg az erre vonatkozó tárgyalások eredményre vezetnek, Szavvatij prágai érseket kérték fel az egyházi főhatóság teendőinek ellátására. Azt a Szavvatijt, akinek közismerten jó kapcsolatai voltak magyar kormánykörökkel. Szavvatij nevezte ki Popoff Mihály emigráns orosz protoijerejt érseki helynökké, ezután a kormány kinevezhette Popoffot a görögkeleti magyar és görögkeleti rutén egyházrészek adminisztrátorává. Ezzel elkerülte az esetleges belgrádi jurisdikciót.⁸⁸

Külön kálváriát járt meg a nagy hírű, régi alapítású Matica Srpska. A Délvidék elfoglalása után megszüntették önkormányzatát, igazgatótanácsát feloszlatták, vagyonát zár alá helyezték, birtokait bérbe adták, s élére hatósági biztost neveztek ki. A hatósági megbízott kezdetben Blazsek József volt, de a saját üzletében elkövetett árdrágítás miatt leváltották. Helyét Ulbricht Gyula foglalta el. A Maticának mintegy 5 millió pengőt kitevő vagyona volt – 900 kat. hold föld, értékpapírok stb.⁸⁹ A Matica ügye időközben egyre inkább a szerb polgárság megnyerésének gátjává vált – Keresztes-Fischer lényegében ezt ismerte fel. 1942. november közepén Popović is szóvá

tette Kállaynak a Matica megnyitásának gondolatát, s egyéb, szerbeket érintő kulturális kérdések megoldatlanságát. Beszélgetésük során érintették a pravoszláv monostorok és az egyházi vagyoni ügyét is. Kállay ígéretet tett a sérelmek orvoslására. Hasonló tartalmú beadványokkal ostromolta a miniszterelnökséget a Matica leváltott elnöke, Aleksandar Moč és Nikola Milutinović volt titkár, s többször interveniált az ügyben Bajcsy-Zsilinszky Endre is.⁹⁰

Az 1943. február 16-i minisztertanácson Keresztes-Fischer ismét felvetette, hogy „politikai szempontból most már revízió alá vétessenek bizonyos kormányintézkedések, amelyeket a Bácska visszacsatolása óta a magyarországi szerb kisebbséggel szemben 1941 áprilisa óta foganatosítottak”. A belügyminiszter ezúttal sokkal konkrétabb volt, mint 1942 szeptemberében. Nyíltan megmondta, hogy elérkezettnek látja az időt a katonai bíróságok által hozott ítéletek, az internálások és kitasítások felülvizsgálatára, a pravoszláv egyház vagyoni jogi helyzetének és a Matica Srpska ügyének tisztázására. Felvette az agrárkérdés és a szerbeket ért egyéb sérelmek felülvizsgálatának szükségességét is.⁹¹ Keresztes-Fischer a magyar uralkodó osztályok angol orientációjú csoportjainak törekvését fejezte ki. Ezek a csoportok az európai erőviszonyokban beállott változások hatására mint a szövetséges hatalmaknak tett gesztust sürgették a szerb kérdés rendezését.

A VKF-bíróságok ítéleteinek felülvizsgálatára soha nem került sor, de jelentős mértékben csökkent a halálos ítéletek száma. Az internáltak ügyének felülvizsgálata – mint korábban láttuk – valóban megkezdődött, bár a dobrovoljacok számára ez nem hozott gyökeres változást, sőt, később számos szigorítást vezettek be.

1943 augusztusában újra engedélyezték a Matica Srpske működését. A kormánybiztosi posztot ugyan nem szüntették meg, de Ulbricht helyére a szerbül jól tudó Balla Pált, a miniszterelnökség kisebbségi osztályának délszláv referensét nevezték ki. Balla szerbül mondta el beszédét a Matica augusztus 17-i első ülésén. Utalt rá, hogy kormánybiztosi kinevezése csupán „átmeneti velejárója” az újraindulásnak, s ezzel sejtetni engedte, hogy a teljes autonómia visszaállítása rövid időn belül várható. Aláhúzta, hogy az intézmény működésének en-

gedélyezése a magyar kormány „megértő” nemzetiségpolitikájának újabb bizonyítéka. Abban a reményben került erre sor, hogy a Matica hozzá fog járulni a kölcsönös megértéshez. Figyelmeztetett azonban, hogy az intézmény munkája csak akkor lehet eredményes, ha „a nemzetiségek is feltétlen lojális magatartást tanúsítanak az állam iránt, intézkedéseit tiszteletben tartják és az államalkotó magyarsággal történő őszinte együttműködést szolgálják”.⁹²

Már korábban, márciusban engedélyezték a Szerb Olvasókör működését, áprilisban megjelent a bunyevác–sokác *Naše novine* című lap, július végén pedig, a román és a szlovák híradások bevezetése után a Magyar Rádió megkezdte félórás szerb nyelvű adását.⁹³ Februárban Irinej Ćirić püspököt felsőházi taggá nevezték ki, novemberben pedig visszakarta vagyonát és monostorait a bácskai görögkeleti püspökség is, s a vagyoni ügyek igazgatásával egyházi és világi személyekből álló bizottságot bíztak meg.⁹⁴

A Délvidék visszacsatolása után a jugoszláv királyság idején államosított elemi és középfokú iskolák továbbra is állami kezelésben maradtak, annak ellenére, hogy a katolikus egyház több alkalommal is kérte az 1918 előtt egyházi kézben lévő iskolák visszaadását. Attól tartva, hogy a görögkeleti egyház is hasonló kéréssel fordulhat a kormányhoz, az iskolák tulajdonjogi helyzetén nem kívántak változtatni, legalábbis a háború végéig.⁹⁵

Az oktatással kapcsolatos nehézségek – túl azon, hogy a háború négy év alatt kétszer söpört végig ezeken a területeken – két alapvető okra voltak visszavezethetők. Egyrészt a régi Jugoszlávia magyar iskolákat elsorvasztó politikájára, másrészt arra, hogy a visszacsatolás után a magyar kormányok főként az előbbire hivatkozva az iskolák újraindítását, illetve az új iskolák alapítását a magyarosító politika szolgálatába állították.

A megmaradt és zömmel szerb és horvát pedagógusokból álló tanári testületek átvételéről szigorú „nemzethűségi” vizsgálat alapján döntöttek, amely tovább csökkentette a határváltozás miatt amúgy is megcsappant aktív tanítók, tanárok számát. Különösen súlyos volt a helyzet a középfokú iskolákban, kiváltképp az első tanévben. Az újverbászi (Novi Vrbas) gimnáziumban például 1, a szabadkai kereskedelmi iskolában

szintén 1, a zentai gimnáziumban pedig 4 tanárt vettek át a 14–18 tagú régi tantestületből. Hasonló volt a helyzet az elemi iskolákban is. Az óbecsei járásban az 53 délszláv tanítóból a nemzetiségű felülvizsgálat után 37 főt vettek át.⁹⁶ Az ily módon állásban maradt tanítók, tanárok még májusban letették az esküt a katonai közigazgatás szervei előtt, mert ez a másik alapfeltétele volt további működésüknek. Az alkalmazási procedúrát még 1942–1943-ban is számos helyen – különösen a szerb többségű falvakban – felhasználták a szerb származású tanítók magyarulakta területre való áthelyezésére. A turjai jegyző például csak három szerb tanító helyi alkalmazását tartotta célszerűnek, mivel „avval csak káros hatás váltódik ki, ha egy 11 tanerős iskolában 9 szerb tanító van alkalmazva”. A szenttamási jegyző, hasonló okokból, a 13 tanító közül csak kettő átvételét javasolta.⁹⁷ Állandó alkalmazásba egyébként csak magyar nyelvtudás esetén kerülhettek, de ettől függetlenül is véglegesítésüket elhalasztották a háború utáni időkre. Az ily módon megcsappant létszámot az ország belső részeiből igyekeztek pótolni.

Az 1941/42-es tanévben a délvidéki területen 335 népiskolában 1444 osztályban folyt tanítás. A 98 197 tanuló közül 41 410 volt magyar (42,2%), 56 787 pedig szerb, horvát, német, szlovák és ruszin nemzetiségű (57,8%). Az elemi iskolákban mindenütt magyar nyelven folyt az oktatás, hivatalosan csak a szülők kérésére, megfelelő létszám esetén nyitottak nemzetiségi tannyelvű osztályokat. Ez – elsősorban a katonai közigazgatás idején – számos visszaélésre adott alkalmat, főként a szerbek és horvátok lakta vidékeken. A Vallás- és Közoktatási Minisztérium utasítása szerint az elemi iskolákban el kellett érni, hogy a végzős tanulók szabatosan fejezzék ki magukat magyarul. Tankönyvek, tanmenetek hiányában, főleg az első időben, szinte kizárólag az ún. nemzeti tárgyakat oktatták, azaz a magyar nyelvet és irodalmat, a történelmet és a földrajzot. Súlyos gondot okozott, hogy a nemzetiségi iskolákba helyezett tanítók nem tudták a gyerekek anyanyelvét.⁹⁸ A Kállay-kormány igyekezett megszüntetni a helyi hatóságok önkényeskedéseit. 1943 februárjában a belügyminiszter erélyes hangú leiratban figyelmeztette a főispánokat, hogy a közigazgatási hatóságok tartózkodjanak a nemzetiségi nyelvű tanítás

kérdéseibe való beavatkozástól, mert ezzel „nemkívánatos zavarokat” idéznek elő, gyakran pedig egyenesen megakadályozzák a felsőbb rendeletek végrehajtását. A VKM egyik 1943/44-es tanévben kiadott utasítása ugyanis már szorgalmazta a nem magyar tanítási nyelvű iskolák működtetését.⁹⁹

A Mura vidékén, Zala és Vas megye horvátok és vendek által lakott területein az 1942/43-as tanévben bevezették az ún. muraközi nyelvű oktatást az elemi iskolákban. Ez a hivatalos horvát körök éles tiltakozását váltotta ki, mert az intézkedésben a horvát nemzetiségűek nyelvi megosztását látták. Hivatalos magyar statisztikák szerint a Délvidéken 18 horvát–magyar, 5 vend–magyar, 7 bunyevác–magyar és 15 sokác–magyar vegyes népiskola működött.¹⁰⁰ A szerb tagozatokról sajnos nincs ilyen összesítő adat. A helyzetre azonban fényt vet, hogy a még jóval toleránsabban kezelt horvát iskolák esetében is sok nehézség adódott. Pataky Tibor, a miniszterelnökség kisebbségi osztályának vezetője 1942 júliusában így fordult Szinyei Merse Jenő vallás- és közoktatási miniszterhez: „Bármennyire örvendetes is a muraközi lakosságnak a magyar nyelvű oktatás mellett való megnyilatkozása, mégis nézetem szerint nemcsak gyakorlati, hanem külpolitikai és nemzetiségpolitikai okokból is kívánatos volna, hogy a muraközi iskolában a lakosság a saját anyanyelvét is megtanulja.” 1942. július 28-án a VKM a muraszombati I. fokú tanügyi kirendeltség számára a következő utasítást küldte: ott, ahol a lakosság nem magyar, a lakosság nyelvén kell tanítani. Vegyes községekben ezt párhuzamos, magyar–horvát osztályok felállításával kell megoldani, biztosítva minden esetben a magyar nyelv tanítását. A tagozatokon magyarul és a nemzetiségek nyelvén folyják az oktatás.¹⁰¹

Az iskolapolitikában megfigyelhető magyarosító tendencia a polgári iskolákban és a gimnáziumokban még ennél is erőteljesebben érvényesült. A 24 délvidéki polgári iskola közül húsz magyar, három német és egy szlovák tannyelvű volt. Az 5 kereskedelmi iskolában, a 3 ipari iskolában, valamint a 4 líceumban és tanítóképzőben kizárólag magyar nyelven folyt a tanítás. Az említett iskolatípusokban szerb tagozat nem volt. A 12 gimnázium közül 9 magyar, 2 német alapítványú volt, egyedül Újvidéken működött egy szerb tanítási nyelvű gimnázium.

zium, összesen 718 tanulóval. Lényeges változásra a Kállay-kormány idejében sem került sor, bár 1943 októberében – hosszas huzavona után – egy-egy szerb tannyelvű leány- és fiúosztály nyílt az újvidéki magyar polgári iskola intézményi keretei között.¹⁰²

A szerb gimnázium igen nehéz körülmények között végezte munkáját. A VKM a tömeges jelentkezés ellenére sem tartotta célszerűnek a tanulói létszám emelését, s hogy elkerüljék a koedukációt, délelőtt és délután folyt a tanítás. Ennek ellenére – mint Várady Kálmán, az iskola igazgatója megfogalmazta – „különösen aggasztó” volt az első osztályok létszáma (1–1 fiú-, illetve leányosztályról van szó), amelyekbe 63, illetve 57 tanuló járt. Szerb nyelvű tankönyvek hiányában, minthogy a régieket bevonták, diktálták az anyagot.¹⁰³ A német gimnáziumokénál nagyobb óraszámban, heti 6 órában tanultak magyart, szerbet viszont csak heti 5 órában. Ennek ellenére az iskola vezetése szerint a tanulók 1943-ban is csak „gagyogtak” magyarul. A szerb órák számát túl magasnak találva a tantesztület javasolta a VKM-nek a csökkentést, és a felszabaduló időben a művészettörténet bevezetését.¹⁰⁴

Az iskola munkáját nem csak ezek a nehézségek akadályozták. Az 1942-es razzia a tanulókat és a többségében magyar pedagógusokból álló tantesztületet egyaránt megrázta. Amint az iskola igazgatója egyik, VKM-hez küldött jelentésében 1942 februárjában írta, a „statáriumi állapotok és borzalmak, s az ezzel járó ideges hangulat teljesen megzavarta munkánkat. Napokig nem lehetett se utcára, se iskolába menni, s utána nem volt lelkerőnk mindenben százszázalékig teljesíteni az előírásokat”.¹⁰⁵ Nem került el a szerb középiskolásokat a VKF statáriális bírósága sem. Mladen Gložanski óbecsei hatodik gimnazista diákot 1941 novemberében kötél általi halálra ítélték, majd kegyelemből az ítéletet 15 évre változtatták. Emil Gravrić ugyancsak hatodikos diákot golyó általi halálra ítélték és kivégezték. Konstantin Marić és Vidor Serić több évi fegyházatot kapott. A vallás- és közoktatási miniszter a három életben maradt diákot az ország összes középiskolájából kicsapta.¹⁰⁶ Az 1942. szeptemberi tanévnyitó értekezleten a szerb gimnázium igazgatója arra figyelmeztette a tanári kart, ne „kommunistázzák le” a diákokat, „nem kell a tanulókat csetni-

keknek titulálni, sem olyan kifejezéseket vagdosni hozzájuk, ami önérzetüket, szülőiket, vagy hozzátartozóikat, pláne fajtestvéreiket sértené. Gondoljunk vissza az elmúlt időkre, milyen bántó volt az, amikor bennünket »jankapusztásoknak« tituláltak. Mi éppen olyan ártatlanok voltunk a királygyilkosságban, mint más egyéb, tőlünk távol eső politikai dologban, s mégis szenvednünk kellett miatta. Ezért kérem a kartársakat, sohase célozzanak olyan dolgokra, amik esetleg másokat keletlenül érintenek.”¹⁰⁷

Az iskolapolitika magyarosító törekvései és intézkedései mellett is a tanári kar igyekezett kizárni az iskolák falai közül a diákok nemzetiségi megkülönböztetését, s legalább az ifjú generációt némiképpen megóvni a Délvidéken igen éles nemzetiségi előítéletektől. Balogh Ányos tankerületi főigazgató ezzel kapcsolatban a következő irányelveket küldte meg az iskoláknak: „Tanári munkájukat a legnagyobb szeretet vezérelje és a kisebbségekkel szemben ne érezzék kisebbségi mivoltukat. Hosszabb időnek kell eltelnie, míg a jugoszláv birodalom alkotására irányuló törekvések feledésbe merülnek, a szentistváni állameszmének megfelelően azonban csakis türelemmel kell nevelni az ifjúságot. A közelmúlt évek keserű emlékeit felesleges emlegetni, inkább nemzetünk nagyjainak életével kell igazolni, hogy bár sokan születésüknél fogva nem voltak magyarok, de minden erejükkel a magyar nemzet felvirágoztatásán dolgoztak és a magyar hazáért, ha kellett, életüket is áldozták. Ne erőszakosan magyarosítsunk, hanem szeretessük meg az ifjúsággal a magyarságot és magyarázzuk meg szeretettel, hogy aki a Kárpátok medencéjében centripetálisan gondolkodik, megtalálja békés megélhetését.”¹⁰⁸ Az újvidéki leánygimnázium igazgatója ennek szellemében az 1941. szeptemberi érekezetlen így fogalmazott: „legyenek türelmesek a nem magyar anyanyelvűekkel. Szeretettel foglalkozzanak velük, bírálják őket enyhébben [a magyar nyelv tudásának hiánya miatt – S. E.], adjanak nekik kedvet a tanulásra. Ezzel nem a lelkeket akarjuk megváltoztatni, de akit ide hozott hozzánk a sors, érezze itt jól magát . . . jóakarattal és egymás megértésével az ellentéteket áthidalhatjuk és hasznos munkát végezhetünk.”¹⁰⁹

A német tannyelvű iskolák, különösen a német alapítványú

újverbászi gimnázium igen széles körű mozgásszabadságot élveztek. Például az ideiglenes tanterveket a Volksbund vezetőivel megbeszélték, s csak utána adták ki. Ennek volt az eredménye, hogy – ellentétben a délszláv iskolákkal – a németet nagyobb óraszámban tanították a magyarnál, s több németországi tankönyv használatát is engedélyezték. Utólag jóváhagyták azt a helyi kezdeményezést is, hogy az apatini magyar polgári iskolában német tagozatot nyitottak. A minisztérium döntésében főként az játszott szerepet, hogy jobb egy állami iskolában német tagozat, semhogy „a német gyerekek valamelyik német alapítványú iskolába menjenek, vagy újabb alapítványt kérjenek”.¹¹⁰

Különösen nagy hullámokat kavart a Bácskában, s általában a magyar politikai életben az Újvidéki Szerb Tanítói Konviktus ügye. Ezt a diákotthont még 1889-ben szerb tanítók alapították a karlócai görögkeleti érsekség területén, ahová saját gyeremekeik jártak jórészt ingyen, illetve csekély tandíj fejében. 1941-ben az alapítványnak jelentősebb vagyona is volt, egy 140 fős diákotthon teljes felszereléssel, egy 40 fős nyaraló, két családi ház, 65 kat. hold föld Zombor határában, valamint 50 ezer pengő készpénz. A bevonulás után minden vagyont zár alá helyeztek, hatósági biztost neveztek ki az intézmény élére, s a diákotthon működését betiltották, mivel – olvashatjuk az ezzel kapcsolatos indoklásban – „az egyesület a múltban, de a megszállás alatt is, kizárólag szerb nemzeti célokat szolgált, csakis szerb ifjakat támogatott, és a magyarság érdekeivel ellenkező és ártalmas tevékenységet fejtett ki.”¹¹¹

A konviktus ismételt megnyitását többször is kérelmezték, részint a Matica Srpska volt vezetői, de Popović is, és támogatta az ügyet Bajcsy-Zsilinszky Endre. 1942 szeptemberében azonban a Vallás- és Közoktatási Minisztérium arról értesítette Újvidék polgármesterét, hogy a konviktus önkormányzatának visszaállításához nem járul hozzá, s nem hagyja jóvá az alapszabály módosítását sem.¹¹² Egy ilyen, szerb tanulókat iskoláztató intézmény és alapítvány újraengedélyezése tehát még a Kállay-kormány politikájába sem illett bele.

A délvidéki helyzet rendezésében más – az iskolapolitikán kívül eső – területeken a normalizálást sürgető politikai körök bizonyos eredményeket is elkönnyvelhettek. 1942 végén maga

Deák főispán vezetett egy szerb küldöttséget a pénzügyminiszterhez, hogy az italmérési engedélyek bevonása miatt a szerbeket ért sérelmeket orvosolja.¹¹³

A kormány személyi konzekvenciákat is levont, hogy elképzeléseit érvényesíteni tudja. 1943 elején a belügyminiszter leváltotta Fernbach Péter újvidéki főispánt, aki a szerbekkel szemben a „kemény kéz” politikáját alkalmazva szerzett igencsak kétes hírnevet magának, s helyére Deák Leót nevezte ki. Az új főispán beiktatási beszéde jól tükrözte a Kállay-kormány nemzetiségpolitikai törekvéseit. Deák, terveit körvonalazva elmondta: teljesen átérzi a város problémáit, s minden törekvése a nemzetiségi egyenjogúság, egy igazságos nemzetiségpolitika megvalósítására irányul. A németekhez fordulva hangsúlyozta: szeretné hinni, hogy a múltbeli együttműködés még erősebb lesz a jövőben. A szerbekkel „differenciáltan” kíván politizálni, és – mint mondta – elsősorban a „magas kultúrájú” rétegekre kíván támaszkodni. Azért erre a rétegre, mert tőlük reméli, hogy a magyarság és a szerbek évszázados együttélésének tapasztalatait hasznosan fogják kamatoztatni. Ezért a „nagylelkű és megértő” bánásmódot mind a kormány, mind pedig ő – folytatta – csupán egyet kér cserébe: a szerbek lojalitását. Végül felszólította a szerbeket, nyújtsanak egymásnak kezet a közös ellenség, a bolsevizmus ellen.¹¹⁴

Egyre gyakoribbá váltak a magas rangú politikusok délvidéki látogatásai is. Kállay miniszterelnök látogatására a helyi lapok hírverése ellenére sem került ugyan sor, Keresztes-Fischer belügyminiszter azonban 1943. szeptember első napjaiban körutat tett a Bácskában. Zomborban elmondott beszédében bírálta a tisztviselő gárdát, mert sokan közülük „még mindig nem tudják beleélni magukat az itteni légkörbe”, nem találták meg a kontaktust a bácskai társadalommal, s kevés haladás tapasztalható részükről a nemzetiségek nyelvének elsajátításában. Ezen a téren gyors eredményt követelt, mert „elengedhetetlen, hogy nemzetiségi vidéken a tisztviselők elsajátítsák a nemzetiségek nyelvét”. Kitért a tisztviselői apparátusban tapasztalható kishitűségekre is. Egyesek ugyanis a háborús erőviszonyok alakulása miatt kételkedni kezdtek, hogy a Délvidék a háború után is Magyarországhoz fog tartozni. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozta: „ez a föld mindig a miénk volt, s

az is fog maradni”.¹¹⁵ Zentán és Óbecsén arra kérte a szerbe-
ket, „hassanak oda, hogy a hazai szerbség vesse ki magából az
ide nem való, s a békességet rontó, de a szerbség érdekeinek
is ártó elemeket”. Ellentételezésül azt ígérte, hogy azokat a
kérdéseket, amelyeket a „legmagasabb államérdekek keretei
között” meg lehet valósítani, a kormány teljesíteni fogja. A fél-
reértések elkerülése végett azonban hozzátette: ha a szerbek
nem tudják, hogy ezért mivel tartoznak, akkor „minden szen-
timentalizmus nélkül a legszigorúbban fogunk fellépni mind-
azokkal szemben, akik nem így fognak cselekedni, akik veszé-
lyeztetik az állam és nemzet érdekeit . . .”¹¹⁶ Ez valóban világos
beszéd volt.

Nagy visszhangot és újabb reményeket váltott ki a délvidé-
ki szerbek, elsősorban a polgárság körében Balla Pálnak a
*Nova Poštán*ak adott nyilatkozata. Balla volt egyébként az el-
ső magyar közéleti személyiség, aki a nemzetiségi kérdésről
nyilatkozatot adott a lapnak.

Előjáróban utalt arra, hogy az első világháború előtt milyen
„zavartalan harmóniában” éltek a Délvidéken a magyarok és
délslávok, de ezt a harmóniát megtörte a trianoni békekötés.
Politikai hiba lenne azonban – folytatta –, ha nem számolná-
nak azokkal a „mély hatásokkal”, amelyek az első világhábo-
rút követő 20 év alatt „természetszerűleg és érthetően mind-
két nép lelkében mély nyomokat hagytak”. Ezért most min-
den eszközzel törekedni kell arra, hogy „az államalkotó ma-
gyarság és hazai szerbjeink között ismét helyreállítsuk azt a
viszonyt, amely a múltban annyira bevált”. Meggyőződése,
tette hozzá, hogy a visszacsatolás óta eltelt idő „zavaró mo-
mentumait” kölcsönös akarattal el lehet felejteni, és ismét
meg lehet teremteni a „kölcsönös békét és együttműködést” a
magyar állam keretei között.¹¹⁷

Pár nappal később a lap „A közeledés útjai” címmel méltat-
ta Balla szavait, amelyek – mint írta – „gyógyírként” hatottak
a szerb népre. Kiemelte, hogy bár voltak történelmi korszak-
ok, amikor a két nép szembekerült egymással, ez „idegen
elemek műve volt”. A szerb intelligenciának meg kell tennie
mindent – folytatódik a cikk –, hogy „soha ne jussanak kifeje-
zésre azok az elemek, akik a gyűlölet és türelmetlenség apos-
tolai”. Végül a szerbség közeledési hajlandóságára utalva így

zárul a cikk: „aki pálmaággal a kezében jön, mindig számíthat arra, hogy fáradozása és törekvése nem múlik el sikertelenül”.¹¹⁸

Balla nyilatkozatát a bánáti *Torontál* c. magyar lap egyenesen „újvidéki kézfogásnak” nevezte, s kiemelte: amely nemzetiség őszintén és hátsó gondolat nélkül kívánja hazáját szolgálni, az mindig számíthat a magyar megértésre és szolgálatával saját népének is többet használ, mint azok, akik idegen utakat kívánnak követni és ezzel saját népüknek ártanak.¹¹⁹

Popović, mint a kormány embere, s egyben a bácskai szerbek első számú képviselőjének kikiáltott politikus, igyekezett felerősíteni a kormánykörökből jövő hangokat. Deák újvidéki beiktatása alkalmával küldöttséget vezetett a főispánhoz és beszédet mondott, amelyet a *Nova Pošta* feltűnő helyen közölt. Popović is reményét fejezte ki, hogy az új főispán – ellentétben más délvidéki politikusokkal – nemcsak keresni fogja, de meg is találja a megegyezés útját a szerbekkel, s így e nép „megsebzett lelke nyugalomra talál”. A szerbek nevében ígéretet tett, hogy a régi sebeket ők sem szakítják fel, de „a megtörtént dolgokból kölcsönösen tanulnunk kell egyet s más”.¹²⁰ 1944. január elején, a görögkeleti karácsony alkalmával Popović „Hol a mi utunk” címmel írt cikket a szerb nyelvű újságban. Azt fejtegette, melyik oldalon álljon, s merre menjen „e nehéz időkben” a szerbség. Nyugalomra, mindenféle „idegen akciótól” való tartózkodásra szólította fel őket, hiszen „ez felel meg a szerb nép nemzeti tradícióinak”. A szerbek helyzetét jelképesen egy útkereszteződéshez hasonlította, amelyből két út nyílik: az egyik az „új rendhez” vezet, amely védelmezi a szerb népi életet, a másik pedig olyan gazdasági-társadalmi rendhez visz, amely „súlyos veszélyeket hordoz magában” és távol áll a szerb nép hagyományaitól, lelkétől. Az „idegen materialista, szocialista, sőt kommunista” eszmék – folytatta – különösen a szerb fiatalságot és értelmiséget fertőzték meg, akik még most is azon munkálkodnak, hogy ezeket az eszméket a szerb nép lelkébe plántálják. A szerbségnek ezért az „új rend” útján kell elindulnia, mert csak ez hozhat számára megbékélést – vonta le Popović a következtetést.¹²¹

Az említett intézkedések és ígérek kiváltotta hangulatot a közigazgatási hatóságok a helyi lakosság nyilvános hűségnyi-

latkozatainak kicsikarására igyekeztek felhasználni. De Deák főispán – aki újvidéki kinevezése mellett megtartotta Bács-Bodrog vármegyei és Zombor városi főispáni tisztségét is – leintette a türelmetlen tisztviselőket. Mint ezzel kapcsolatos körlevelében írta: ilyen nyilatkozatoknak „saját hatáskörben nincs jelentősége”, s nincs értelme addig, „míg nem önként jönnek és nem terjednek ki a felszabadult terület egész szerb lakosságára.”¹²² Deák lényegesen látványosabb akciót várt, s tegyük hozzá, sugallt Popovićnak és híveinek. Olyan nyilvánosan is megjelenő nyilatkozatot, amelyben egyértelműen elhatárolják magukat a „terrorcselekményektől”, azaz a jugoszláv népek népfelszabadító küzdelmétől, s általában a jugoszláv gondolattól.

1943 őszén – a Draža Mihailović-féle bácskai szervezkedés résztvevői ellen indított hadbírószági tárgyalás napjaiban, amelyre még részletesen kitérünk – Deák elérkezettnek látta az időt az akció megindítására. Magához kérte Popovićot és Bodgan Đunderški országgyűlési képviselőt, s szemükre vetette, hogy a szerb értelmiség – a kormány várakozásával ellentétben – nem hat a népre, magatartása passzív. S ha már képtelenek ilyen befolyást gyakorolni – tette hozzá –, legalább nyilvánosan határolják el magukat a partizánoktól, a jugoszláv gondolattól, s így tisztázzák végre politikai álláspontjukat.

A kormánynak, s személy szerint Deáknak azért volt szüksége erre a demonstratív nyilatkozatra, hogy kézzelfogható eredményt mutathasson fel a szerbek megnyerése terén, de nem zárható ki, hogy az akció a külföldnek is szólt. Ebben az időben ugyanis éles támadások érték a kormányt szélsőjobboldali körökből a szerbekkel kapcsolatos magatartása miatt, s Deákot sem kímélték. Azzal vádolták a kormányzatot, hogy túlságosan kesztyűs kézzel bánik a szerbekkel, képtelen rendet teremteni a Délvidéken, s felerősödtek a katonai közigazgatás visszaállítását sürgető hangok is.¹²³

Popović és Đunderški meglehetősen nehéz helyzetbe került. Még a szerb földbirtokosok, gazdag polgárok jobboldali része sem kívánta a nyilvánosság előtt elhatárolni magát a partizánmozgalomtól, s különösen a jugoszláv gondolattól. Többségük abból a megfontolásból indult ki, hogy nem lehet tudni, mi-

lyen irányban dőlnek el a dolgok, mások pedig azért húzódoztak, mert Popović aktivitását látva eleve felülről sugallt akciót sejtettek.¹²⁴

Némi huzavona után azonban sikerült Popovićéknak október 6-án összehívni Újvidéken a bácskai szerb nagy- és középbirtokos réteg, valamint a polgárság és az egyház képviselőit, igaz, kevesebbet, mint amennyire számítottak. Az ülésen harminchárman vettek részt és Popović elnökölt. Indítványozta, hogy mivel az utóbbi két hétben 12 súlyos szabotázs volt, a szerbek mejelent képviselői – természetesen az egész szerb nép nevében – írásban ítélik el ezeket az akciókat. A résztvevők egyetértettek az elhatárolódással, de nem tartották tanácsosnak írásba foglalni és hozzá a nevüket adni, s különösen nem mindezt nyilvánosságra hozni. Hosszas vita után végül úgy döntöttek, hogy egy kisebb létszámú küldöttség Popović-tal és Đunderskivel az élen felkeresni Deák főispánt, s ott szóban közli a következő határozatot: „A bácskai szerbség tisztában van azzal, hogy saját érdekében is cselekszik akkor, amikor a maga részéről is kívánja a hatóságok segítségével biztosítani a békesség fenntartását, a törvényes eljárásokat, a vagyont, a rend és a közbiztonság megvédését minden vonalon és minden körülmények között. Éppen ezért a bácskai szerbség nem azonosítja magát az utóbbi időben elkövetett cselekedetekkel, amelyek a köz- és magánvagyon, valamint a közbiztonsági szervek élete és személye ellen irányultak, sem ezeknek a cselekedeteknek elkövetőivel. Minden erejével arra fog törekedni, hogy az egész szerb közvéleményre oly irányban hasson, hogy a bűnözőket, akik partizán név alatt ismertek, s a szökésben lévő elemeket senki ne rejtegesse, senki ne támogassa, hanem kötelességszerűen adja át a hatóságoknak.” Nyilatkozatuk végén kérték a kormányt, hogy „továbbra is tartsa meg ezt a szerbséget a teljes állampolgári egyenjogúság állapotában, hogy fenti állásfoglalása ezáltal is indokolttassék”.¹²⁵

Deák főispán valóban ezt a nyilatkozatot várta, de nem elégedett meg azzal, hogy az értekezlet határozatát mintegy négy szemközt „megsúgják” neki – ő nyilvános és egységes elhatárolódást követelt. Erre sor is került, ha két héttel később is – az értekezleten részt vevők egy részének tudta nélkül,

Deák utasítására – az *Újvidéki Reggeli Újság* és a *Nova Pošta* teljes terjedelmében közölte az idézett nyilatkozatot, és a résztvevők teljes névsorát.¹²⁶ Történt ez annak ellenére is, hogy az ülésen kilencen nem fogadták el a határozatot.

A belső használatra szánt, de mégis nyilvánosságra került október 6-i nyilatkozat a déli határokon túl is visszhangra talált.

A Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg vajdasági főhadiszállása 1943. december 12-én kemény hangú nyilatkozatban ítélte el a jobboldali bácskai szerb polgárság lépését. Ebben leszögezték: a bácskai szerbek nevében olyan, a magyar megszállók szolgálatába állt árulók, mint Popović és társai, nem tehetnek nyilatkozatot, ők a bácskai szerbeket nem képviselhetik. „Az a harc, amelyet a szerb nép igaz fiai vívnak a nehéz bácskai viszonyok között – folytatódik a főhadiszállás nyilatkozata – az egyetlen helyes és lehetséges út, s ezt az utat kell választania a Bácska valamennyi népének, mert ez vezet a nemzeti szabadság és nemzeti becsület kivívásához. Az az út, amelyet az árulók választottak, Nedić, Pavelić és Mihailović útja, Jugoszlávia kapitulációjához és megszállásához vezetett.” Felhívtak minden igaz bácskai hazafit – vallási, politikai, nemzeti és osztály-hovatartozástól függetlenül –, hogy tömörüljenek a jugoszláv népfelszabadító hadsereg zászlaja alatt – a megszállók kiűzése és hazai kiszolgálóik megsemmisítése érdekében.¹²⁷

A Popović és Bogdan Đunderški által felsorakoztatott volt jugoszláv politikusok többsége vállalta ugyan a rendszer melletti nyílt kiállást, de igazán nem képviselt valamelyest is hatékony politikai erőt. Különösen akkor nem, amikor már leleplezték az éppen csak megkezdett Mihailović-féle szervezkedést. Kállayék tévedtek akkor, amikor feltételezték, hogy ezzel akár a legkisebb mértékben is le tudják választani a délvidéki szerbeket a baloldali ellenállásról.

A kormány részéről kezdeményezett békülékeny politika hátterét jól megvilágítja Balla Pálnak a Magyar Külügyi Társaság Balkán Bizottsága 1943. május 13-i ülésén a magyar-szerb politikai kapcsolatokról elmondott beszéde. Véleménye szerint magyar szempontból a szerb kérdés két, szorosan összefüggő síkon jelentkezik: egyrészt külpolitikai probléma,

másrészt nemzetiségi kérdés. Külpolitikailag a magyar–szerb politikai kapcsolatok alakulása nem csak „a közvetlenül érdekelt két nép jól felfogott érdekei szempontjából bír fontossággal, de közvetve kihat a Duna mellett élő népek politikai és hatalmi egyensúlyára és így végső eredményében ez a kérdés – túlzás nélkül – általános európai érdekűnek is beállítható”. Kitért arra is, hogyan kell értelmezni e „jól felfogott” érdeket: „Mi az őszinte összefogás felújítására bármikor készek vagyunk, de – s ezt *határainkon kívül és belül* mindenkinek meg kell értenie – nem azon az áron, hogy ismét vitássá engedjük tenni jogainkat arra a területre, amely ezer éven át a miénk volt, s amelynek hovatartozását semmiféle szempont, sem történelmi, sem földrajzi, sem gazdasági, de még néprajzi szempont sem teheti kétségessé.” Ehhez hozzátette még, hogy a Délvidék Magyarországhoz tartozásának feltétel nélküli elismerése mellett a hazai szerbségtől az adott társadalmi berendezkedés elismerését is elvárják.¹²⁸

A Kállay-kormány számára elsősorban a JKP vezette ellenállási mozgalom tartós visszaszorítása miatt volt sürgős, hogy a rendszer zökkenőmentesen működjék a Délvidéken. Volt azonban egy másik, jelentőségében mindinkább növekvő tényező is. Fokozódó aggodalommal figyelték a szélsőjobboldali pártok – elsősorban a Nyilaskeresztes Párt és a Magyar Megújulás Pártja – előretörését.

A nyilasok közvetlenül a polgári közigazgatás bevezetése után megkezdték a párt szervezését a Délvidéken. Szálasi 1942 szeptemberében toborzó körúton volt a Bácskában és a Muravidéken, s 1943 elején Szabadkán és környékén már 1160 tagja volt a Nyilaskeresztes Pártnak. Ugyancsak szervezkedett a „plutokrata zsidó veszély és bolsevizmus ellen” a Pálffy Fidél-féle Magyar Nemzeti Szocialista Párt, és több százra rúgott a Magyar Megújulás Pártjának taglétszáma is.¹²⁹ A szélsőjobboldal igyekezett behatolni a hagyományosan kormányterrénumként számon tartott levante korú ifjúság soriba. A megoldatlan agrárkérdés miatt a nyilasok viszonylag erős befolyásra tettek szert a szegényparasztok, különösen a nincstelen magyar agrárproletárok körében, s több parasztfőiskolát is felállítottak. Fokozta a kormány aggodalmát az is, hogy a szabadkai nyilasok együttműködést ajánlottak a Kul-

turbundnak, s ezt a szándékot a Kulturbund helyi vezetői „a közös cél érdekében szívélyesen fogadták”.¹³⁰

A kormány természetesen gondosan ügyelt arra, hogy tudatosítsa a délszlávok körében: a gesztusok politikáját ne tekintsék a gyengeség jelének. Ennek leghatásosabb bizonyítéka az egységes vezetés felállítása volt, amely, mint láttuk, kemény kézzel sújtott le az „idegen utakon járókra”, azaz az ellenállás résztvevőire. A nagyobb hatás kedvéért egyre gyakrabban jelentek meg a *Nova Poštá*ban és más délvidéki lapokban felelős politikusok nyilatkozatai, amelyek a délvidéki szerbek helyzetét „valóságos oázisnak” tüntették fel, szembeállítva ezt a többi jugoszláv területen uralkodó állapotokkal. Az ilyesfajta propaganda már csak azért sem lehetett hatástalan, mert 1941 óta a többi jugoszláv területen – különösen az usztasa Horvátországban – állandóan napirenden voltak a szerbek elleni kegyetlen megtorlások. A sajtóban kellő hangsúlyt kapott per sze, hogy ezért az „oázisért” csupán az államhoz való hűséggel kell fizetni, ami egyet jelentett azzal, hogy a lakosságnak szembe kell fordulnia az ellenállással.¹³¹

A kormány igyekezett a szerbek irányába tett lépéseit a nyugati kapcsolatteremtési kísérletekben is kihasználni. Szegedy-Maszák Aladár feltételezhetően 1943 június-júliusában keletkezett, a Foreign Office-hoz eljuttatott emlékiratában ezzel kapcsolatban a következőket olvashatjuk: „A Magyarországhoz került területek szerbjei, az újvidéki véres és eléggé el nem ítélt események ellenére is – amelyeket Kállay miniszterelnök a parlament nyílt ülésén egy szerb képviselő felszólalására válaszolva részletesen ismertetett – az összes szerbek közül a legjobban megőrizhették nemzeti létüket. Az újvidéki események egyébként is következményei voltak a zsablayai betörésnek, anélkül sohasem került volna rájuk sor. Igen sok szerb értelmiségi személynek nyújtott Magyarország menedékjogot, igyekezett hazahozni a magyarországi szerbeket a német fogolytáborokból¹³², és példás türelemmel kezelte a szerb egyházat, amely tudvalevőleg nemzeti intézmény is. A szerb kulturális életet a »Matica« közművelődési egyesület működésének újbóli engedélyezése lehetővé tette. A történelmi Szerbiában, a Bánátban és Horvátországban egész más sors sújtotta a szerb nemzetet.”¹³³ E gesztusok felsorolásának

az volt a célja, hogy a Délvidék legalább a békekötésig megmaradjon magyar ellenőrzés alatt, ami aztán befolyásolhatta volna a végleges határok kijelölését. Újszászyn keresztül 1943. május 26-án a következő üzenetet juttatták el Isztambulba: „Ha sor kerül a szövetségesek balkáni inváziójára, Mihailović és csapatai ne lépjek át az új magyar határt, mert azzal céltalannul ontának szerbek és magyarok vérért. A határt nem a szerbek és nem a magyarok fogják kijelölni.”¹³⁴

A megszállókkal együttműködő szerbiai és horvátországi politikai körök a „lehető legnagyobb megértéssel” fogadták a magyar kormány törekvéseit¹³⁵, azok viszont, akiknek valójában szólt, az angol és amerikai kormánykörök, valamint a jugoszláv emigránskormány megkésett kísérletnek ítélték a körülmények kényszere miatt a szerbeknek nyújtott békejobbot, leginkább azonban kevésnek találták az ilyen törekvéseket. Magyarországtól a nyílt szakítást várták el Németországgal, amelyet azonban a Kállay-kormány nem mert, de nem is akart vállalni.¹³⁶

A lisszaboni jugoszláv követség 5. sz. könyomatosában egyenesen arról írt, hogy a magyar kormány „a megfizetett szerbeken keresztül . . . a testvéri együttműködést csillogtatja a szerbek szemei előtt és a kisebbségi jogegyenlőségről beszél . . .”, de mit várhatnak a kormánytól akkor, amikor éppen Féja Géza könyve szerint a magyarok is rabszolgák saját házájukban.¹³⁷

Kállay – mint láttuk – mélypontról indulva igyekezett felerősíteni a kormány délszláv politikájának toleránsabb vonásait, elsősorban a szerbek vonatkozásában. Ehhez a döntő lökést a háború menetében bekövetkezett fordulat és a nyugati szövetséges hatalmakkal megkísérelt tárgyalások adták meg. Emellett azonban nem lebecsülhető mértékben befolyásolta a kormány magatartását az a felismerés is, hogy a „kemény kéz” politikája nemhogy elősegítette volna, hanem egyre komolyabban veszélyeztette a Délvidék beillesztését az ellenforradalmi rendszerbe. Az angol orientációs csoportok politikai befolyásának növekedése következtében az adott kül- és belpolitikai törekvésekhez jobban illeszkedő, e törekvéseket hatékonyabban szolgáló nemzetiségpolitika kerekedett felül. Ez a délszlávok esetében is toleránsabb politikához vezetett, amely-

lyel legalább a szerbeknek a konzervatív, jobboldali, a revíziót elfogadó, vagy legalább tudomásul vevő rétegét megnyerheték volna. A toleránsabb, bár a törvényes lehetőségeket meglehetősen szűkre szabó nemzetiségpolitika először keltett olyan reményeket a szerbek körében, hogy élhetnek a rendszer kínálta jogokkal. Kállaynak ezek a törekvései azonban sem a szövetséges hatalmak, sem a jugoszláv emigránskormány köreiben nem keltettek komolyabb visszhangot, s a Délvidéken sem érték el a kívánt hatást.

Az ellenállással kapcsolatban Kállay nézetei semmiben sem különböztek elődje álláspontjától – változatlanul a mozgalom felszámolására törekedett. A hogyannt illetően azonban jelentős volt a különbség. Az ellenállási mozgalom felszámolását Kállay úgy próbálta elérni, hogy ezzel ne veszélyeztesse, hanem éppen ellenkezőleg, erősítse a délvidéki helyzet konszolidációját, s így a délszlávok minél szélesebb rétegeit semlegesítse, illetve megnyerje politikája számára. Azok a délszláv körök azonban, amelyekben a miniszterelnök úgyszólván törvényszerűen találta meg délvidéki politikájának támaszát, valójában nem képviseltek számottevő politikai erőt. 1944 elején a kormány különös helyzetbe került. Miközben a Délvidéken az egységes vezetés segítségével továbbra is keményen lesújtott a JKP vezette ellenállási mozgalomra, Kállay új külpolitikai koncepciójának¹³⁸ megvalósítása érdekében 1944 februárjában – a Szovjetunióval való kapcsolatfelvételen és a keleti fronton tartózkodó magyar alakulatok kapitulációján kívül – kénytelen volt felajánlani a szövetségeseknek Tito marsall partizánjainak támogatását élelemmel és egyéb szükséges anyagokkal.¹³⁹

Magyarország hamarosan bekövetkező német megszállása nemcsak Kállay külpolitikai törekvéseinek összeomlását, hanem egyúttal a délszlávokkal folytatott toleránsabb politika végét is jelentette.